

Het protestantisme te Brussel

VAN DE OORSPRONG TOT AAN HET OVERLIJDEN VAN LEOPOLD I

Inleiding en catalogus

DOOR DS. E.M. BRAEKMAN Doctor in de Godsdienstwetenschappen (Parijs)

VOORWOORD van ds. L. A. Rocteur

Brussel

Koninklijke Bibliotheek Albert I

MCMLXXX

Tentoonstelling ingericht ter gelegenheid van de 175e verjaardag van de erkenning van de
Protestantse Kerk van Brussel door de Overheid.

STICHTING DE GIHONBRON

MIDDELBURG

2008

De tentoonstelling staat onder de Hoge Bescherming van Zijne Majesteit de Koning.
Brussel, Koninklijke Bibliotheek Albert I van 16 februari tot 27 maart 1980

Ere-comité

Dr. A. Pieters, voorzitter van de Synode van de Verenigde Protestantse Kerk

† Dr. M. Schyns, ere-predikant

Ds. F. Hoyois, ere-predikant

Z.E. P. Limbourg, Ambassadeur van de Bondsrepubliek

Z.E. F. Hure, Ambassadeur van Frankrijk

Z.E. A. Hurni, Ambassadeur van Zwitserland

Z.E. O. Insinger, Ambassadeur van Nederland

R. van Elsende, Minister van Justitie.

H. Simonet, Minister van Buitenlandse Zaken.

L. Defosset, Minister van Brusselse Zaken.

G. Mathot, Minister van Openbare Werken.

G. Cudell, Staatssecretaris van Brusselse Zaken.

P. van den Boeynants, Minister van Staat, gewezen eerste Minister

J. Rey, Minister van Staat, gewezen Voorzitter van de Commissie voor de Europese Gemeenschappen.

I. Roggen, Gouverneur van de Provincie Brabant.

V van Halteren, Burgemeester van de Stad Brussel.

J. De Ridder, Secretaris-Generaal van het Ministerie van Justitie.

Ph. Roberts Jones, Hoofdconservator van het Koninklijke Museum voor Schone Kunsten.

M. Wittek, Hoofdconservator van de Koninklijke Bibliotheek Albert

Ed. Klein, Schepen van Onderwijs van de Stad Brussel.

M. Demaret, Schepen van de Burgerlijke Stand en van de Erediensten:

VOORWOORD

Naar aanleiding van het feit dat zij 175 jaar geleden door de overheid erkend werd, heeft de Kerkenraad van de Protestantse Kerk van Brussel (Koninklijke Kapel) de eer een tentoonstelling te organiseren over de geschiedenis van het Protestantisme te Brussel van de XVIe eeuw tot aan het overlijden van Leopold I (1865).

Het is heel zeker de eerste keer dat er te Brussel een tentoonstelling ingericht wordt over de geschiedenis van het Protestantisme vanaf haar ontstaan tot aan de moderne tijd.

Deze tentoonstelling geeft de belangrijkste gebeurtenissen weer van de Protestantse Kerk. En wij zullen zien dat zij, ondanks de vele wisselvalligheden, door de eeuwen heen trouw is gebleven aan haar roeping.

Het was een groots moment in de geschiedenis van de Protestantse Kerk, toen zij in 1804 door de overheid erkend werd, nadat zij zo lang min of meer in het verborgene had geleefd.

De Hofkapel, die toen door Keizer Napoleon aan de Protestantse gemeente werd gegeven, ging vanaf dat ogenblik een belangrijke rol spelen in de geschiedenis van het Belgisch protestantisme. Zij verwerft de titel Koninklijke Kapel tijdens het Koninkrijk der Verenigde Nederlanden en onder de regering van Leopold I.

Koning Leopold I, die protestant was, woonde er de diensten bij, zoals voor hem de prins van het Huis van Oranje.

Ook andere kerken en Verenigingen van Hervormde oorsprong werden te Brussel in de xixde eeuw opgericht: de Anglicaanse kerk (1814) en de Nederlandse kerk (1816).

Vervolgens kwamen er de 'onafhankelijke' kerken zoals de 'Observatoire' (1834) en de 'Belliard' (1837), die zich later aansloten bij de Belgische Christelijke Zendingskerk (1854). We vernoemen ook het Bijbelwerk (1832) en de Christelijke Jonge Mannen Vereniging (1853).

Deze protestantse verenigingen nemen een belangrijke plaats in, daar zij van hun oprichting af meegewerkt hebben aan de verspreiding van de protestantse gedachte in onze stad, dikwijls in nauwe samenwerking met onze kerk.

Wij wensen onze grote dank uit te spreken jegens Zijne Majesteit de Koning, die ter gelegenheid van de 175e verjaardag van de erkenning van onze kerk, zijn Hoge Bescherming heeft willen verlenen aan al onze manifestaties. Ook betuigen wij de verschillende personaliteiten die in ons Beschermcomité zetelen, onze grote erkentelijkheid. Onze dank gaat tevens uit naar de heer M. Wittek, hoofdconservator van de Koninklijke Bibliotheek, die ons met zijn wijze raad geholpen heeft bij de verwezenlijking van deze tentoonstelling en ons heeft voorgesteld de Nassaukapel tot onze beschikking te stellen. Wij zijn zeer getroffen door dit aanbod, daar deze kapel in de xvi e eeuw een van de vergaderplaatsen van de protestanten in Brussel was.

Wij danken in het bijzonder Dr. E.M. Braekman, voorzitter van de Vereniging voor de Geschiedenis van het Belgisch Protestantisme, die de wetenschappelijke leiding van deze tentoonstelling op zich heeft willen nemen. Wij zullen zijn enthousiasme, toen hij hoorde van het idee van onze tentoonstelling niet snel vergeten; zonder dit aanstekelijke enthousiasme gepaard gaande met niet grote eruditie en een grondige kennis van onze geschiedenis, zou onze tentoonstelling ongetwijfeld in een beginstadium zijn blijven steken.

Dr. E. M. Braekman is tevens de auteur van deze opmerkelijke catalogus die de bezoeker niet alleen als gids zal dienen, maar die een kostbaar naslagwerk zal blijven voor hen die belangstelling hebben voor de geschiedenis van het protestantisme.

Vervolgens brengen wij onze dank over aan Prof. Dr. W. Lutjeharms, Ere-rector van de Protestantse Theologische Faculteit te Brussel die de Nederlandse vertaling van deze catalogus heeft verzorgd en aan Mevr. B. Luijeharms-Bogaerts die de ondankbare taak op zich heeft genomen dit alles uit te tikken.

Onze hartelijke dank gaat ook uit aan hen die ons kostbare documenten in bruikleen hebben gegeven: Mevr. M. Anspach, Rector H.R. Boudin, de heer P. Charlier, Dr. W. Luijeharms, Mevr. Cl. Marneffe-Vent, de heer C. Muquardt, de heer J. Lambotte.

Ook mogen wij niet vergeten de belangrijke bijdrage van de Koninklijke Bibliotheek, het Rijksarchief, het Archief van de Stad Brussel, de Universiteitsbibliotheek van Gent, de Protestantse Theologische Faculteit, de Protestantse Kerk (Botanique), de Ned. Evang. Herv. Kerk te Brussel.

Onze dank tenslotte aan Prof. F. Vanwijngaerden, gedetacheerd leraar van de Koninklijke Bibliotheek, die de materiële organisatie van deze tentoonstelling op zich heeft genomen, alsook aan het personeel van de Koninklijke Bibliotheek dat ons geholpen heeft.

Ds. L.A. Rocteur,
Voorzitter van de Kerkenraad
van de Protestantse Kerk te Brussel. (Koninklijke Kapel)

INLEIDING

Aan de Hervorming te Brussel gingen evenals op zovele andere plaatsen allerlei bewegingen vooraf, die op zoek waren naar nieuw geestelijk leven of zich verzetten tegen de sinds de middeleeuwen gevestigde Kerk. Zonder een direct verband tussen deze 'ketteren' en de Hervormden van de xvie eeuw te kunnen ontdekken, heeft de activiteit en meer nog de houding van eerstgenoemden een gunstig klimaat voor de inplanting van de nieuwe godsdienst geschapen. Weliswaar zag Brussel binnen haar muren groepen Katharen, Begarden en Waldenzen doortrekken of langere tijd verblijven, maar pas bij het aanbreken van de xve eeuw werd de stad, voor de eerste keer, door een beweging, die onder de bevolking sporen heeft nagelaten, in opschudding gebracht.

Bekend onder de naam Mannen van de Vrije Geest stonden zij onder de leiding van een karmeliet Willem van Hildernissem en een Picardische leek Aegidius Cantor. Zodra de bisschop van Kamerijk, kardinaal Pierre d'Ailly, daarvan op de hoogte gebracht was, zond hij twee monniken naar Brussel om de beweging te bestrijden. Zij werden zeer slecht ontvangen, in de straten uitgejouwd en met de dood bedreigd. Pierre d'Ailly bereikte in ieder geval op 52 juni 1412, dat Willem van Hildernissem zijn opvattingen herriep, waarvan sommige aan de leerstellingen van John Wycliffe herinnerden. Van andere stellingen kon men eerder denken, dat deze Mannen van de Vrije Geest tot de brede beweging van de Broeders van de Vrije Geest behoorden. Hoe het ook zij, de herroeping van de karmeliet maakte geen einde aan de beweging, want men merkte tien jaar later nog aanhangers in Brabant op.

In dezelfde periode vestigde zich een weliswaar meer orthodoxe groep, de Broeders des Gemenen Levens in Brussel, in de Putterijwijk, waar een pand bij notariële akte van 16 mei 1422 hun ter beschikking werd gesteld. Deze broeders beriepen zich op de gemeenschap van Zwolle, de tweede, die Geert Groote had gesticht na een bezoek bij Jan van Ruusbroec in Groenendaal. Sinds 1420 hingen de kloosters van Groenendaal en van Rood Klooster van het kapittel van Windesheim af.

In 1480 verliet de gemeenschap de Putterij om zich in Borgval te vestigen, niet ver van de kerk van St. Gorik, zij werd bekend onder de naam van *Huis van Nazareth*. Behalve hun uitgaven van teksten der kerk vaders hielden de Broeders des Gemenen Levens zich bezig met onderwijs aan de jeugd en prediking. Hun christocentrisch geloof, hun streven naar innerlijke vroomheid, de plaats ingeruimd voor de overdenking van de H. Schrift, dit alles heeft op het Humanisme en de Hervorming invloed uitgeoefend. Talrijk waren hun leerlingen, die zoals Erasmus en Luther zich distantieerden van de gevestigde Kerk.

Drie brandstapels luiden te Brussel het begin van de xvi' eeuw in, de eerste in 1500 voor een van die 'ketteren', een Gents handwerker, omdat hij zijn stem tegen de Roomse kerk verhief, de beide andere in 1502 en 1503, voor mensen die de Maria-verering aanvielen. Op 30 augustus 1518 werd Lauken van Moeseke onthoofd, omdat hij aan de waarde van de sacramenten twijfelde. Al vóór het standpunt van Maarten Luther bekend werd, gaven deze martelaars uitdrukking aan het verlangen van het volk naar geestelijke bevrijding, waarvan de Hervormer de voorvechter zou worden.

Al op 30 mei 1519 schreef Erasmus, die toen in Leuven woonde, een vriendelijke brief naar Luther waarin hij hem er opmerkzaam op maakte, dat hij in de Nederlanden aanhangers had en met name de prior van de Augustijnen in Antwerpen, Jacobus Praepositus. Het jaar daarop in oktober werd Remacle d'Ardenne, lid van de geheime Raad van de landvoogdes Margaretha van Oostenrijk, naar Brussel gezonden in verband met Luther.¹

In dezelfde tijd kwam de nuntius en inquisiteurgeneraal Hieronymus Aleander in de

Nederlanden aan om de bul *Exsurge domini* in toepassing te brengen.

Tegen het einde van 1521 zond Aleander een zegevierend bericht naar Rome. Alleen de groep van Antwerpen moest nog in het oog gehouden worden; deze bestond uit de burgerij van de stad en de monniken van het Augustijnenklooster, ook Erasmus. Laatstgenoemde hield zich sinds mei op de vlakte bij zijn vriend kanunnik Pieter Wijchman te Anderlecht, maar was wel ongerust. Zoals hij schreef aan Louis Guillard, bisschop van Doornik: een monnik zou in tegenwoordigheid van de Franse koning gezegd hebben dat de Antichrist spoedig zou komen, omdat de vier voorlopers al waren verschenen, 'een Minderbroeder, ik weet niet wie, in Italië, Jacques Lefèvre d'Étaples in Gallië, Luther in Duitsland, Erasmus in Brabant.' 2 Mede onder voorwendsel, dat hij de drukproeven van de derde uitgave van zijn Griekse Nieuwe Testament moest corrigeren verliet hij op 28 oktober 1521 Anderlecht niet bestemming Bazel.

De groep in Antwerpen werd zwaar getroffen door de eerste aanloop van de vervolging: verscheidene leden werden gevankelijk naar Brussel geleid, de prior Jacobus Praepositus, de schoolmeester Nicolaas van Broekhoven of van 's Hertogenbosch, de staatssecretaris Cornelius Grapheus, de schoolmeester Petrus Ettenus, genaamd Rubia Lanx of In de Roode Schotel, en meester Roelant van Berchem. Alleen laatstgenoemde werd vrijgelaten, de overigen moesten hun dwalingen afzweren.

Jacobus Praepositus was omstreeks 1490 te Ieper geboren en trad al vroeg in de orde van de Augustijnen heremieten. Hij had met Luther de cel gedeeld in de kloosters van Erfurt en Wittenberg, waar hij de graden van baccalaureaat en licentiaat in de theologie had gehaald. Sedert 1515 leidde hij het klooster te Antwerpen en bleef niet alleen met Luther zeer bevriend, maar stond ook achter diens hervormingswerk. In het klooster van de Franciscanen te Brussel opgesloten, werd hij onder druk gezet, met de brandstapel bedreigd en tenslotte aangemaand zijn dwalingen te herroepen. Zijn weerstand nam af, toen een brief, door de bewaker onderschept, hem in opspraak bracht en hem tenslotte deed wankelen. Tijdens een gesloten zitting onderwierp hij zich.

De overheid eiste in ieder geval een openbare daad, ook Praepositus moest zijn eigen herroeping in het Latijn en het Brabants in de Sint Goedelekerk op 9 februari 1522 voorlezen. Daarna werd hij naar het Augustijnen klooster van Ieper gezonden, maar het duurde niet lang of hij preekte weer het Evangelie. Opnieuw gevangen genomen, bracht men hem terug naar Brussel en dit keer voor de tweede maal afvallige wachtte hem de brandstapel. Dank zij de medeplichtigheid van een Franciscaan, kon hij vluchten en bevond hij zich in augustus te Wittenberg bij Luther, die hem met genegenheid omringde. De inwoners van Bremen brachten een beroep op hem uit, gedurende 38 jaar was hij daar predikant en stierf er op 30 juni 1562.

De drie andere beschuldigten moesten eveneens hun dwalingen herroepen. Deze plechtigheid had plaats op 29 april 1522 op de Grote Markt van Brussel. Terwijl we het spoor van Petrus Ettenus uit het oog verliezen, weten we dat Nicolaas van Broeckhoven in 1523 werd vrijgelaten, dank zij de tussenkomst van Erasmus. Twee jaar later werd hij tot hoogleraar aan de Universiteit van Doornik, die maar kort bestond benoemd. Teruggekeerd naar Antwerpen, besloot hij uit te wijken er zich openlijk bij de Hervorming aan te sluiten. Hij vestigde zich eerst in Wezel, daarna te Blankenburg in de Harz, waar hij tot aan zijn dood omstreeks 1556 predikant was.

Wat Cornelis Grapheus aangaat, met hem liep het minder goed af. Hij was trouwens meer in opspraak gebracht dan zijn lotgenoten, omdat hij zojuist *De libertate christiana* van Jan Pupper van Goch opnieuw had uitgegeven. Het feit dat hij een nieuwe uitgave van deze voorloper de Hervorming van de xve eeuw had bezorgd, was misschien in de ogen van de

inquisiteurs niet voldoende geweest om hem een zware straf op te leggen, had hij daaraan niet een voorrede laten vooraf gaan, waarin bepaalde gedachten voorkwamen, die de onderzoekers als ketters, schandelijk, beledigend voor de vromen en gevaarlijk voor de eenvoudigen hadden beschouwd. Tijdens de plechtigheid op de Grote Markt moest hij trouwens deze voorrede in het vuur werpen.

Acht dagen later moest hij deze afzwering openlijk voor de preekstoel in de kathedraal van Antwerpen herhalen. Daarna werd hij naar Brussel teruggebracht, waar hij een lange gevangenschap onderging. Eerst in 1540 werd hij in zijn ambt van secretaris van de stad Antwerpen hersteld. Hij stierf in zijn vaderstad op 19 december 1558 in de leeftijd van 76 jaar.

Deze herroepingen hadden niet het gevolg, waar de overheid op had gerekend, want onder de leiding van hun nieuwe prior, Hendrik van Zutphen, gingen de Augustijnse monniken van Antwerpen voort de Lutherse leerstellingen te verbreiden. Op 20 juni 1522 werden zij de eerste keer gevangen genomen en naar het kasteel van Vilvoorde geleid. Zij werden vrijgelaten nadat zij hun dwalingen boven van het doxaal van de kathedraal van de kathedraal van Antwerpen hadden herroepen.

Doch Hendrik van Zutphen had zich slechts voor de vorm onderworpen en zette zijn prediking voort. Weer werd hij op 29 september 1522 gevangen genomen en in het klooster Sint-Michiel te Antwerpen opgesloten. Een oproer evenwel, door zo'n driehonderd vrouwen teweeggebracht, leidde tot zijn vrijlating. Evenals Praepositus was hij een leerling van Luther geweest. Na zich drie dagen in zijn klooster schuil te hebben gehouden, week ook hij uit naar Bremen, waar Wij een Lutherse gemeente stichtte. Toen hij zich in september 1524 naar Holstein begaf om daar te preken, maakte een groep boeren zich van hem meester en brachten hem naar Heide, waar de baljuw hem na een kort rechtsgeding tot de brandstapel veroordeelde. De voltrekking van het vonnis had op 11 december 1524 plaats.

Als gevolg van het Antwerpse oproer besloot de overheid het klooster der Augustijnen op te heffen. Op 6 oktober 1522 werden alle monniken gevangen genomen en sommigen naar Hoogstraten, andere naar Vilvoorde en de geboren Antwerpenaars naar het klooster der Begarden overgebracht. De volgende dag werd het Augustijnen klooster dichtgemetseld.

De landvoogdes wenste in ieder geval elk spoor van de ketterij uit te wissen en verkreeg van de Keizer de toestemming het klooster af te breken, wat dan ook begin 1523 gebeurde: 'Aan de Heer Petrus van Rosimbos voor zijn bezoek de xvje van Januari xxlj (n.s. 1523) aan Antwerpen om het klooster der Augustijnen te laten afbreken.'³

De kapel bleef staan en werd in 1529 de parochiale kerk van Sint Andreas.

Zestien monniken, waaronder de nieuwe prior Lambert Thoren, waren in het kasteel van Vilvoorde opgesloten. Reeds op 30 oktober 1522 werden de prior en zeven Augustijnen vrijgelaten. De overigen, op drie na, werden in het voorjaar van 1523 in vrijheid gesteld en verscheidenen van hen zochten in Duitsland een toevluchtsoord. Die drie onvermurwbaren heetten volgens de prior van de Karmelieten in Mechelen, Jan Pascha, die aan het voorbereidend onderzoek van hun proces deelnam: '(raters) Henricus Vos ex Busco-ducis, Johannes vanden Esschen, Larnbertus de Thoren.'⁴ Zij werden naar Brussel gebracht en tot de brandstapel veroordeeld.

Op zaterdag de eerste juli 1523 werden zij uit hun kerker cel gehaald en naar de grote Markt geleid, waar een verhoging voor het stadhuis was aangebracht. Om elf uur begon de plechtigheid, zij werden tot de lekenstand teruggebracht en opnieuw bekleed, de een met een gele en de ander met een zwart kleed. Vervolgens werden zij naar hun gevangenis

teruggebracht. 's Namiddags haalde men Hendrik Voes en Jan van Esschen weer naar de markt, waar een brandstapel was opgericht. Lambert Thoren had echter uitstel gevraagd om erover na te denken, hij werd daarom in zijn cel gelaten. Weer was er wat oponthoud terwijl de biechtvaders, die hen vergezelden, hen vroegen of zij hun dwalingen wilden herroepen, maar zij antwoordden: 'Wij geloven in God en ook in ene christelijke Kerk, maar wij geloven niet in uw kerk'. Dan werd het vuur aangestoken en zij bemoedigden elkaar door het *Te deum laudamus* te zingen, daarna riepen zij: *'Heere Jezus, zoon van David, heb medelijden met ons'*. Het koord, dat een van hen vasthield, was verteerd, zodat hij op zijn knieën midden in de vuurgloed viel. Hij vouwde de handen samen en schreeuwde nog: *'Het schijnt me toe, dat er rozen rondgestrooid zijn.'* 5 Vervolgens werden zij in de as verteerd. De terechtstelling had vier uur geduurd.

Het nieuws van dit martelaarschap verbreidde zich snel, het bereikte niet alleen Luther, die reeds voor het einde van de maand er melding van maakte in zijn brieven aan Montanus, Crotus en Spalatinus, maar ook Erasmus, die het aan Ulrich Zwingli mededeelde in een brief van 31 augustus 1523.

Diep getroffen door deze foltering, zond Luther een open brief aan de christenen in de Nederlanden — Eyn brieff an die Christen ym Nidderland, M. Luther — en dichtte een gezang, gewijd aan de nagedachtenis van deze eerste martelaars der Hervorming. *'Ein neu Lied von den zweyen Marterern Christi, zii Brüssel von den Sophisten ze Löwen verbrannt.'*

De verzen een en acht luiden:

*1. Een nieuwe lofzang heffen we aan,
zo wil het God de Heere.*

*Wij zingen wat Hij heeft gedaan,
zijn grote Naam ter ere.
Te Brussel in de Nederlanden
heeft aan twee jongelingen
Hij ons getoond zijn wond're hand,
toen Hij met zegeningen
hen rijk'lijk onderscheidde.*

*8. Men stak twee grote vuren aan,
en die het gadesloegen
verbaasden zich, hoe't kon bestaan
dat zij die pijn verdroegen.
Zij gaven blij zich in de gloed
en konden lied'ren zingen.
't Werd de Sofisten vreemd te moed'
hij deze wond're dingen,
waar God zich in deed kennen.*

Lambert Thoren bleef op de avond van de eerste juli 1523 in zijn cel opgesloten en men dacht — Luther in de eerste plaats — dat hij drie dagen later werd terechtgesteld. Vervolgens beter ingelicht, schreef Luther hem op 19 januari 1524 een brief, waarin hij hem nieuws gaf over de vroegere prior Jacobus Praepositus en enkele broeders, die naar Duitsland hadden kunnen uitwijken. Overgebracht naar de Steenpoort, werd hij veroordeeld tot levenslange opsluiting op brood en water. Volgens een kroniekschrijver deed hij echter nog veel kwaad, want hij ontving talrijke bezoeken van burgers uit Antwerpen en Brussel, die hij in het Lutherse geloof

onderwees. Hij stierf daar in 1528, waarschijnlijk vergiftigd, en werd op 15 september op Hotsenberg in Vorst begraven, onder de galg, omdat hij zijn Lutherse overtuigingen niet had willen verloochenen.

Het martelaarschap van Hendrik Voes en Jan van Esschen gaf niet het gehoopte gevolg, in tegendeel werden de opvattingen van Luther steeds verder in de hoofdstad verspreid, zoals een tijdgenoot, Jacobus van Wesenbeke in zijn gedenkschriften opmerkte: 'Zou men niet zeggen, dat die godsdienst daardoor goed is ontworteld? Maar de uitslag heeft wel het tegendeel getoond, want door de standvastigheid van de twee voornoemde terechtgestelden te Brussel is die leer in genoemde stad zo ingeplant, dat ze sindsdien niet tot staan gebracht kan worden.'⁶

Een kleine Lutherse gemeente werd in Brussel gesticht en kwam samen om de preken van Nicolaas van der Elst te horen. Deze prediker was eveneens een Augustijner monnik van het klooster te Antwerpen en hij was pastoor van de Sint Jacobus parochie in die stad. Geboortig uit Brussel, was hij verwant aan de meester-tapijtwevers Pieter de Pannemaker en Hendrik Tsas. Hij was ook een goede kennis van de schilder Bernard van Orley en in het atelier van de laatste werden de preekdiensten gehouden. Een dienstbode van Hendrik Tsas verklapte het bestaan van deze konventikels en enkele dagen later ging de inkwisiteur Nicolaas Coppin over tot een reeks arrestaties. Een zestig veroordelingen werden uitgesproken, — zware boeten en verbanningen — terwijl Pieter de Pannemaker en Bernard van Orley hun plaatsen aan het hof van Margaretha van Oostenrijk verloren.

Sterk gedund, maar niet vernietigd kwam de gemeente verder bijeen onder leiding van een vroegere priester uit Amsterdam, Isebrand Schol, bijgestaan door Michel le Chartreux en Cornelis le Cordelier. Alle drie werden gevangen genomen en op de brandstapel gebracht: Isebrand Schol op 27 juli 1534 en zijn beide metgezellen een week later. Deze strenge straf was slechts de stipte toepassing van het laatste keizerlijke plakkaat. Vanaf 1521 was het bezit van alle boeken van Luther verboden. Het jaar daarop moest elke lezer van de geschriften van de Hervormer gevangen genomen worden en op zijn goederen beslag geleg worden. In 1526 werd het zelfs verbodende naam van Luther uit te spreken. Tenslotte vanaf 14 oktober 1529 werden de Lutherse 'als oproerige personen en verstoorders van onze Staat en het algemeen welzijn en als zodanig terechtgesteld. Dat wil zeggen de mannen met het zwaard en de vrouwen met de kuil, wanneer zij zich niet willen onderwerpen of hun dwalingen verdedigen. Maar indien zij volharden in hun dwalingen, meningen en ketterijen, om door het vuur terechtgesteld te worden, en al hun goederen in ieder geval verbeurd verklaard en ons ten goede komen.'⁷

Gedurende een tiental jaren genoot de Lutherse gemeente een betrekkelijke vrede, tot in 1543 de vervolging plotseling opnieuw ontketende. Aan het einde van dat jaar was Francisco de Enzinas, de vertaler van het Nieuwe Testament in het Spaans in het Amigo te Brussel opgesloten. Hij vond daar een hele groep gevangenen, in het bijzonder Gilles Tielemans, diaken van de Lutherse kerk in Brussel, die er sinds een jaar wegwijnde, en losse Jusbergh, die zojuist daarheen was overgebracht uit de gevangenis van Leuven. Alle twee werden in januari 1544 terechtgesteld: Josse Jusbergh werd op 7 januari op de Grote Markt onthoofd en Gilles Tielemans op 27 januari eveneens op dezelfde plaats.

In dezelfde tijd begon het gerechtelijk onderzoek van Pierre Alexandre, een karmeliet van Arras, doctor in de theologie en biechtvader van de landvoogdes Maria van Hongarije. Zijn vermetelheid was geweest, dat hij te Antwerpen in 1541 de Psalmen van David, waarvan dertig van Clément Marot onder zijn eigen imprimatur had uitgegeven.

Wegens de bescherming van de regentes durfde men hem niet op te sluiten, daar de keizer persoonlijk kon tussenkomen. De theologische Faculteit van Leuven stelde dan op 6 november 1544 een formulier van herroeping op. Pierre Alexandre werd echter door een vriend gewaarschuwd en hij vluchtte overhaast tegen 25 november. Hij begaf zich naar de Paltz, waar hij de Hervorming vestigde; vervolgens ging hij door naar Engeland, waar hij samenwerkte met aartsbisschop Cranmer van de Engelse kerk. Toen echter Maria Tudor de troon besteeg, keerde hij naar het vasteland terug. Hij werd in Straatsburg de tweede opvolger na Calvijn aan het hoofd van de Franse kerk. In 1560 keerde hij naar Engeland terug en herstelde daar de Franse kerk van Londen. Hij stierf hier in het begin van 1563.

Wat Enzinas aangaat, hij kon uit de Amigo op 1 februari 1545 wegvlugten en ontweek juist op tijd de brandstapel, maar drie van zijn lotgenoten, de drukker Hendrik Jooris of van Hasselt, de rijke Brusselaar Jacobus Trilleman en een Antwerpenaar werden eind maart terechtgesteld. Deze vervolging werd een vreselijke slag voor de Lutherse kerk in Brussel, die snel aan betekenis verloor. Het protestantse leven in Brussel werd voortaan door de Wederdopers en de Calvinisten beheerst.

Onder de talrijke groepen Anabaptisten traden er twee in Brussel duidelijk naar voren: die van Munster en de Mennonieten. Men houdt in het algemeen het jaar 1531 voor de datum van het eerste optreden van de Wederdopers van Munster in de Nederlanden en het schijnt dat zij reeds in 1532 te Brussel bij de volksopstanden betrokken waren, zoals professor L.E. Halkin opmerkt. In ieder geval moeten zij vanaf 1533 in de hoofdstad aanhangers hebben gehad, want aan het einde van dat jaar verliet een zekere Jacobus vander Mase zijn geboortestad om aan de roep van Bernhard Rothmann gehoor te geven. Weldra bezocht hij regelmatig de anabaptistische vergaderingen, die door en door revolutionair waren, in den Haag, Delft, Rotterdam, Dordrecht, Gorcum en Sint Geertruidenberg. Na de ondergang van Munster maakte hij waarschijnlijk deel uit van de groep, die in Brugge een toevlucht had gezocht, waar ook een andere anabaptiste uit Brussel Margaretha Musinghe, weduwe van Petrus Doyscheet, vertoefde. Vandaar ging hij naar Kortrijk, maat die keuze werd hem fataal: in hechtenis genomen, werd hij daar in 1536 of 1537 levend verbrand.

Vander Mase was niet een geval op zichzelf. Er was een hele uitwijking naar het 'Nieuwe Jeruzalem', zoals de graaf van Hoogstraten in 1534 vaststelde: 'In de rivier het Zwarte Water en bij de uitgang naar de Zuiderzee rond Kampen zijn wel xxvii schepen samengetrokken, vol mensen, zowel mannen als vrouwen en jonge dochters tot een getal van III duizend, niet alleen uit Holland vertrokken, maar ook uit Brabant, Vlaanderen, Zeeland en Friesland om vandaar te vertrekken naar de stad Munster.' 8

Wij weten van andere zijde, dat Jan Matthijs en Jan van Leyden 'profeten' naar de Nederlanden hadden gezonden met een dubbele opdracht: volgelingen te winnen om zich naar Munster te begeven en te trachten zich niet geweld van enkele steden waaronder Amsterdam, meester te maken.

In Brussel was een zekere Cornelis van Valconisse met deze propaganda belast. Hij stond in hoge achting in de revolutionaire kringen, want hij had de eer gehad meer dan eens met Jan van Leyden zelf een gesprek te hebben gehad. Hij werd rond 1536 te Vilvoorde gevangen genomen, maar verder verliezen we zijn spoor. Trouwens 'de hysterie van Munster', zoals men het soms noemde, raakte aan haar einde en de vredelievende Mennonieten zouden de terugslag van die revolutionaire praktijken zwaar te verduren krijgen.

Deze zijn sinds 1538 vervolgd; want een dokument van september 1539 merkt op dat Mennonieten in Brussel zijn terechtgesteld. Het invloedrijkste lid van deze gemeenschap was Wouter van Stoelwijck. Hij had zelf de leiding op zich genomen, bijgestaan door diakenen.

Deze groep was bezielde met de wens zich geheel aan geestelijke oefeningen te wijden en zij zou tot het eind toe trouw blijven aan de richtlijnen van de Friese hervormer. Betrekkingen van stad tot stad werden aangeknoopt en de 'broeders' die het meest bekwaam waren om de anabaptistische leerstellingen te verbreiden, namen de leiding over de kleine gemeenten op zich. Zij begeleidden degenen, die in de gemeente opgenomen wilden worden, want dit kon niet gebeuren zonder de tussenkomst van een 'opziener', die de kandidaten streng ondervroeg, alvorens aan hen de doop te bedienen.

Wat karakteristiek was voor de Brusselse Mennonieten was hun materiële welstand. Vele lieden werden lid omdat er veel werd gegeven. De gemeente had haar dienst voor de ondersteuning goed geregeld en die werd door de gevers zeer ruim gevoed. Men kon hier zeker niet spreken van het 'protestantisme van de armen', een uitdrukking die regelmatig gebruikt werd om de anabaptistische beweging te brandmerken.

Op 11 februari 1538 werd Wouter van Stoelwijck tussen Vilvoorde en Brussel gevangen genomen, toen hij van een vergadering terugkeerde. Drie jaar gevangenzetting en folteringen waren zijn lot, voordat de straf werd uitgesproken. Eindelijk op 24 maart 1541 werd hij levend verbrand.

Ofschoon het bestaan van de gemeente bekend was bij de autoriteiten, had ze blijkbaar toch tot aan de komst van de hertog van Alva een vreedig bestaan. Immers geen enkele executie is vastgesteld tussen 1541 en 1567. Haar bestaan zou men zelfs in twijfel kunnen trekken, als er niet iets belangrijks tussen 1554 en 1556 had plaats gevonden: het bezoek van de opziener Leenaert Bouwers en de doop van 23 gelovigen. Driemaal reisde hij in de Zuidelijke Nederlanden rond om te dopen: in 1554-1556, in 1557-1561 en in 1561-1563. Gedurende zijn laatste twee reizen, kwam Leenaert Bouwers niet meer in de hoofdstad, waarschijnlijk omdat de Brusselse Mennonieten zich naar Antwerpen begaven voor deze doopplechtigheid, waar het risico minder groot was. Daardoor is die gemeente tussen 1556 en 1567 niet meer genoemd.

Het jaar 1543, dat de Lutherse gemeente van Brussel zo zwaar op de proef stelde, toont ons het eerste optreden van het Calvinisme in de hoofdstad. De predikant Antoine Froment, vóór Johannes Calvijn in Genève, bevond zich in Brussel, vergezeld van Jean Bauldet, een Hervormde uit Bergen in Henegouwen. Zij werden gevangen genomen en voor de landvoogdes Maria van Hongarije geleid. Toen deze hoorde dat zij in Morges woonden, stelde zij hun voor haar als spion te dienen. Jean Bauldet nam dit aanbod aan, maar mislukte in zijn zending en werd op 26 juni 1543 in Bern terechtgesteld. Froment keerde vrij naar Massongy terug en nam zijn pastorale werkzaamheden weer op.

Drie jaar later vond een belangrijke arrestatie plaats: de baljuw van de stad, Guillaume le Tourneur, begaf zich met 30 soldaten naar het kasteel van Groot-Bijgaarden om zich meester te maken van de kasteelvrouw Margaretha van Bijgaarden en haar zoon Jan. Na een belegering van 36 uur gaven beiden zich over. Hun proces duurde meer dan een jaar en op 10 december 1547 werden zij naar het kasteel van Vilvoorde overgebracht, waar zij 8 januari 1548 op de binnenplaats werden onthoofd.

Twee Calvinistische gemeenten, een Nederlandstalige en een Franstalige, werden aangeduid met de geheimzinnige namen: de kerk van de Zon en de kerk van de Rots. De eerste werd bediend door een vroegere pastoor van Beert bij Halle, Joes Houwaert, afkomstig uit een rijke Brusselse familie. Hij werd in hechtenis genomen en 8 april 1552 op de Grote Markt onthoofd.

Enkele jaren later stond de Nederlandstalige gemeente onder leiding van Gillis Verdict, die op

zijn beurt in 1558 werd gevangen gezet en 24 december levend verbrand. Zijn broer Antonius; diaken van de Hervormde kerk van Antwerpen, die hem in de gevangenis kwam opzoeken, werd bij die gelegenheid gevangen genomen en onderging het martelaarschap op 12 januari 1559.

Zijn opvolger, de predikant Jan Rudsemelis, had in Genève gestudeerd, maar keerde daarna naar de Nederlanden terug, waar hij eerst in Gent en daarna in Brussel het evangelie verkondigde. Ook hij werd aangehouden en 22 mei 1568 levend verbrand, nadat zijn tong was doorboord.

De Franssprekende Calvinistische gemeente van Brussel werd 1561 door Jan van Marnix, heer van Toulouse gesticht, samen met Adrien Saravia. Laatstgenoemde was te Hesdin in 1530 geboren uit een Spaanse vader en een Belgische moeder. Hij was monnik in Saint-Omer, verliet het klooster rond 1558 en begaf zich naar Engeland, waar hij in Oxford studeerde. Teruggekeerd naar de Nederlanden, hield hij zich bezig met de Franssprekende kerken van Brussel en Antwerpen. Toen Guido de Brès *de Confessio Belgica* in druk uitgaf, bood Adrien de Saravia exemplaren aan de prins van Oranje en de graaf van Egmont aan. Door tussenkomst van zijn zwager, die in dienst stond van graaf Lodewijk van Nassau, kon hij ook aan de voornaamste edelen van het Hof ervan uitdelen. Zijn bediening in Brussel eindigde in 1563, toen hij naar het eiland Guernesey vertrok. Later werd hij nog aalmoezenier bij Willem de Zwijger, predikant in Kortrijk en Gent, tenslotte professor in de theologie aan de Universiteit van Leiden. Gewikkeld in het complot van de graaf van Leicester, keerde hij naar Engeland terug, waar hij deel uitmaakte van de commissie van Bijbelvertalers in het Engels (Authorised of King James version). Als deken van Westminster stierf hij in 1613. Hij werd in de kathedraal van Canterbury begraven.

De opvolger van Adrien Saravia te Antwerpen en Brussel werd Charles de Nielles van Doornik, genaamd de 'Heer van de Rots'. Hij had in Genève gestudeerd en werd na zijn bediening te Brussel in 1566 predikant te Doornik, maar de komst van de hertog van Alva dwong hem uit te wijken. Hij bediende vervolgens de Waalse kerken van Keulen, Wezel en Siegen. Zijn laatste levensjaar bracht hij in Hanau door, waar hij in 1604 overleed.

De Franstalige Calvinistische gemeente te Brussel was voor een groot deel samengesteld uit edelen van het Hof en leden van de hogere burgerij. Ook zou zij innig verbonden zijn met de beweging bekend als het Verbond der Edelen. In een brief van 26 augustus 1666 aan Hopperus wijst Viglius er op, dat verscheidene duizenden Brusselaars zich tot de Hervorming bekeerd hebben.

Talrijk waren de plaatsen van geheime samenkomsten of 'conventikels', zowel buiten als binnen de stad. De eerste, waar de predicaties in de openlucht plaats hadden, werden vaak in de bossen gehouden, de tweede in de herbergen. Men noemt als plaatsen: het bos van Linthout, genaamd 'Prekelinderl', 'het dal van Josaphat' te Schaarbeek, ergens in het dorp Vorst, en hij de abdij van Terkameren. Het onderzoek van de raadsheer Josse de Bracle wijst op conventikels te Wersmoersbroeck. Een edikt van de burgemeester meldt dat op kerstmis 1561 bijeenkomsten plaats hebben gehad in de Heegde, een dicht woud, dat zich uitstrekte tussen de steenweg van Waterloo en de abdij van Vorst. Een plaats in Ukkel heeft lang de herinnering aan de Calvinisten bewaard, namelijk *Kleine Hut*, waarvan de oude naam kettershutte was, wat later tot *cautershutte* werd omgevormd.

Onder de herbergen kan men wijzen op die van de Sacq bij de Steenpoort, waarvan de baas Mark Martins heette, die van de Fontaine d'Or, bij Gilles de Schepper, die van de Cornet, waarvan Jan van Elsbroeck herbergier was. In deze laatste werd besloten dat men hij de

magistraat zou aandringen op de openbare invoering van de preken.

Daar werd ook Antonius Zegers gevangen genomen en buiten de stad 9 september 1569 onthoofd, tegelijk met de baas van de herberg, die dezelfde straf onderging.

Het actiefste lid van deze gemeenten was Jan van Marnix, de promotor van het Verbond der Edelen, naar het getuigenis van Maximilien de Blois, genaamd 'Cocq van Neerijnen'. Twee voorbereidende vergaderingen hadden te Brussel plaats, de eerste ten huize van de graaf van Culemborg, de tweede in de woning van Nicolas de Hames. Bij de eerste in november 1565 was de predikant François du Jon of Junius er tegenwoordig en leidde er een dienst. Op de tweede, een maand later, bracht Jan van Marnix de tekst van het Verbond mee dat zij lezen en ondertekenden.

Op de eerste maart 1566 hadden enige honderden edelen die tekst getekend en driehonderd van hen namen op zich een verzoekschrift om afschaffing van de inkwisitie aan de landvoogdes Margaretha van Parma te overhandigen. Op 5 april 1566, tegen de middag, begaven de verbonden zich van de residentie van Culemborg, waar zij zich in stoet opstelden, naar het paleis van de regentes. Hun leider, Hendrik van Brederode bood haar het verzoekschrift aan en daar de landvoogdes tekenen van ontroering toonde, boog een voorstander van de onderdrukking, naar men wel zegt de graaf van Berlaymont, zich tot haar over en zei: 'ach wat, Mevrouw, heeft Uwe Hoogheid vrees voor die bedelaars (geuzen)?' Zij beloofde haar antwoord de volgende dag te zullen geven.

De verbonden edelen keerden 8 april terug naar het paleis om het antwoord van de landvoogdes te ontvangen. Daarna begaven zij zich naar de residentie van Culemborg, waar een groot banket zou plaats hebben, dat hun gastheer Floris van Pallant hun aanbood. Tijdens dit maal maakte Hendrik van Brederode de beledigende woorden bekend en voegde er aan toe: 'Welnu, omdat wij Geuzen (bedelaars) zijn, is er alle reden voor dat wij de bedelzak zouden dragen en uit houten kommen zouden drinken'. Een dienaar bracht hem dan een bedeltas, die hij aan zijn hals hing. Hij vulde een houten nap met wijn, dronk die leeg en riep: '*Tk heb gedronken op de gezondheid van de Geuzen, leve de Geuzen!*'. Deze kreet werd door allen herhaald daarna dronk ieder op zijn beurt op de gezondheid van de Geuzen. Tegen het einde van de maaltijd kwamen de prins van Oranje en de graven van Egmont en van Home binnen. Zij werden ontvangen met de kreten 'Leve de Koning, leve de Geuzen!' en een dronk werd op hen uitgebracht. Na daarop geantwoord te hebben niet een dronk: '*Zo zij het*', trokken zij zich weer terug. Dit glaasje wijn zou fataal blijken te zijn voor beide graven!

Vanaf de volgende dag zag men een keur van medailles met aan de voorzijde de beeldenaar van koning Filips II en de inscriptie IN ALLES TROUW AAN DE KONING en aan de keerzijde de bedelzak, waardoorheen twee ineengevouwen handen, zinnebeeld van de trouw en het geloof, vervolgens omringd door het devies TOT AAN HET DRAGEN VAN DE BEDELZAK, volgens een gravure van Jacobus Jonghelinck en wat al meteen genoemd werd *een Geusken*.

De eerste openbare uitbarsting van het Calvinisme in 1561-1563, die zich openbaarde in het 'gegalme van de psalmen' en de nachtelijke samenkomsten, was in de meeste gevallen zonder grote moeilijkheden door Margaretha van Parma bedwongen. De tweede uitbarsting die men de Hagepreken noemde, vanaf 14 juni 1566, werd een harde krachtproef voor de openbare macht om die de baas te worden. Vanaf 8 juli werden de conventikels regelmatig, bijna dagelijks gehouden en wat nieuw was, wapens verschenen.

De regentes bleef van haar kant ook niet werkeloos. Vanaf 3 juli had zij een plakkaat laten uitgaan dat 'alle conventikels of ongeoorloofde vergaderingen, geheime of openbare, zowel in

de steden, dorpen en gehuchten, als op het veld of elders en ook alle preken, die niet in overeenstemming met het oude geloof en de katholieke religie zijn, verbod.' 10

Vervolgens liet zij de Magistraat van Brussel bij zich komen en gaf opdracht de wacht door de stad te laten gaan, de poorten goed te bewaken en te letten op de mensen die daar voorbijgingen. Bovendien riep zij de kapiteins van de troepen der ordonnantie bijeen, voorts de ridders van het Gulden Vlies tegen 19 augustus 1366.

Intussen was de Beeldenstorm losgebroken. Margaretha van Parma wilde Brussel verlaten en naar Bergen vluchten vooral ook, omdat zij had vernomen dat de beeldstormers de kerken van de hoofdstad en zelfs de kapel van het paleis wilden plunderen. Men voegde er aan toe, dat zij hadden besloten onder haar ogen priesters en de officieren die aan de Koning trouw bleven, af te slachten. Meer nog vreesde zij dat de Hervormden van de stad, geleid door Jan de Mol, heer van Oetingen, en Filips van der Meeren, heer van Zaventem, zich met behulp van de burgerij van de poorten zouden meester maken om haar te beletten weg te vluchten. Pijnlijke scènes speelden zich 22 augustus op het paleis af. De landvoogdes was in het bijzonder boos op de graaf van Horne, die evenwel haar had voorgesteld de wacht aan de poort van Coudenberg te versterken. Tenslotte besloot Margaretha van Parma te blijven en benoemde Pierre- Ernest van Mansfelt tot kapitein van de stad.

De volgende dag werd een beslissing genomen. De landvoogdes stelde met de verbonden de hoofdpunten van een overeenkomst ten opzichte van de preekdiensten vast, waarvan het belangrijkste was: 'Indien het volk de wapens neerlegt op de plaatsen, waar daadwerkelijk de predicaties worden gehouden, en zich gedraagt zonder aanstoot te geven of wanordelijkheden te verwekken, zodat men geen macht, noch daden van geweld tegen hen die bovengenoemde plaatsen zullen bezoeken zal moeten gebruiken, niet bij het weggaan noch bij het komen, zolang als door Zijne Majesteit, volgens advies van de Generale Staten, van hogerhand zij verordend, en op die voorwaarde, dat zij op generlei wijze op welke manier ook de katholieke godsdienst zouden belemmeren, noch in de uitoefening daarvan, noch iets tegen de Kerk of haar dienaren zouden doen, zodat zij de katholieken vrijelijk hun kerken zouden laten gebruiken, in de vorm en op de manier zoals in het verleden.'¹¹

Dank zij de hulp van de nieuwe kapitein van de stad, die steunde op 1.500 soldaten, had de landvoogdes de toestand goed in handen: van de beeldenstorm was niets meer te merken, de Hervormde predicaties bleven verboden, alleen de katholieke eredienst was toegestaan, de plakaten waren weer geheel van kracht.

Evenwel een veel verschrikkelijker nieuws deed op straat de ronde: de hertog van Alva was onderweg aan het hoofd van 12.000 veteranen om de ketterij uit te roeien. Vanaf 9 augustus 1567 sloeg het leger van de hertog zijn kamp in de omtrek van Brussel op en de 22e volgde de plechtige intocht van het leger in de hoofdstad. De wreedheid van de hertog van Alva was algemeen bekend, daarom was de uittocht, zodra zijn aankomst aangekondigd was, ook aanzienlijk geweest, de prins van Oranje gaf het sein. Te Brussel, zoals elders waren de Hervormden de stad ontvlucht en de gespannen toestand deed de huishuren van 300 op 50 gulden dalen.

Een paar weken later zette de nieuwe landvoogd zijn orgaan tot onderdrukking in werking: de *Raad van Beroerten*. Zijn doel was 'te behandelen het rechtsgeding van hen, die tegen God en de Koning zulke zware misdaden hadden begaan en om te kennen de burgerlijke aanspraken op de verbeurdverklaarde goederen', dat wil zeggen, dat hij de protestanten, de beeldstormers en de verbonden edelen ging vervolgen. De Raad hield 30 september 1567 zijn eerste zitting onder voorzitterschap van de hertog van Alva. Alle zaken werden hem overigens voorgelegd, want hij had zelf te beslissen welke straf opgelegd moest worden. Hier was weinig variatie in:

de dood voor hen die waren gevangen genomen, de verbanning voor de anderen. Honderden burgers werden op die manier opgeroepen om te verschijnen en wie aan deze dagvaarding geen gevolg gaf, zag zijn goederen verbeurd verklaard. Elke dag werd een nieuwe lading veroordeelden terechtgesteld, in die mate, dat de Raad van Beroerten weldra de naam van *Bloedraad* ontving.

Hij was gevreesd, niet alleen bij de Hervormden, maar ook bij de katholieken, zoals de zaak van Martin Vanderlinden duidelijk toont: deze Brusselse Calvinist ging voort, ondanks het terreurbewind, contacten met de Hervormden in Frankrijk, Vlaanderen en Holland te onderhouden. Aangegeven bij de drossaard op 10 april 1569, door een anonieme brief, vroeg deze aan de magistraat hem niet aan de Spanjaarden over te leveren, maar hem in 'een goede en milde bewaking' te houden, en zelfs hem vrij te laten, als hij tot het katholicisme wilde terugkeren.

Op de vastenavond van 1568 leidde een uitgebreide politieopsporing tot de aanhouding van meer dan 500 bewoners van Brussel, terwijl alarmerende geruchten de ronde deden, zoals die door Willem de Moer rondverteld, dat Vargas een lijst van Brusselse 'kettters' had opgesteld en dat deze de namen van wel de helft van de stadsbevolking bevatte.

De hertog van Alva liet huize van Culemborg met de grond gelijk maken en als symbool zout over het terrein strooien, omdat hij zelfs de herinnering aan de Geuzen wilde uitroeien. Als boetedoening liet hij er een zuil oprichten, waarop de volgende inscriptie was ingegrift: 'Gedurende de regering van de Katholieke Koning van Spanje Filips II over de provincies van de Nederlanden, en het bestuur in Zijn naam van Ferdinando Alvares de Toledo, hertog van Alva, etc., werd bevolen dat het Huis van Floris van Pallant, graaf van Culemborg tot op zijn grond vesten zou worden afgebroken, ter herinnering aan de verfoeilijke samenzwering, gepleegd op deze plaats tegen de religie van de Katholieke en Roomse Kerk, tegen de Koning en tegen deze landen. In het jaar MDLXVIII, 28 mei.' 12

Drie dagen later begon de hertog van Alva een reeks terechtstellingen met doodstraffen tegen leden van de adel, waarvan de meest bekenden de graven van Egrmont en van Horne zijn.

In de loop van de maand juni ging de beul van Brussel over tot meer dan 36 terechtstellingen.

De eerste juni stonden negen Spaanse vaandels rondom een schavot opgesteld op de Paardemarkt, tegenwoordig *de Grote Zavel* genoemd. Negentien adellijke heren bestegen het en werden onthoofd. Allen hadden het verzoekschrift der Edelen ondertekend en waren wegens dit feit als opstandelingen veroordeeld. De meesten stierven moedig, trouw aan hun Calvinistische overtuiging. Charles en Jacques Brixis waren ervan beschuldigd gewapend de preken bijgewoond te hebben; Maximilien de Blois, bijgenaamd Cocq van Neerijnen had deel uitgemaakt van het gevolg van de graaf van Egmont; zijn broer Jean de Blois-Treslong volgde hem in de dood; Jean de Rumault, ervan beschuldigd een troep Geuzen te hebben aangevoerd om de preekdiensten te beschermen, werd de rechter vuist afgehakt en zijn tong uitgerukt, voordat hij werd onthoofd; Philippe en Pierre Watepatte ondergingen het martelaarschap enkele maanden vóór hun vader, wiens hoofd te Vilvoorde werd afgehakt.

De volgende dag werden vier andere Hervormden terechtgesteld, waaronder Quentin Benoit, baljuw van Edingen, en de prediker Cornelis Nij.

Op 5 juni stierven onder de hand van de beul de beroemdste slachtoffers van de hertog van Alva: de graven van Egmont en van Horne. Sinds 9 september 1567 in gevangenschap, waren zij opgesloten in het kasteel van Gent. Aan de vooravond van hun terechtstelling werden zij naar Brussel overgebracht. Het bijschrift van de prent, die Benoit Rigaud in 1570 te Lyon uitgaf, luidt: Hun hoofden werden op twee grote staken gepland en hoog opgeheven.

Zij bleven daar zo ongeveer zes uur. Bij het dode lichaam van de graaf van Egmont werden twee brandende kaarsen geplaatst, omdat hij de Katholieke godsdienst beled en zo ook stierf. Maar aan de tweede, die op een andere wijze stierf, viel deze eer niet te beurt'.

De volgende dagen was er de ene terechtstelling na de ander en de laatste dag van de maand werd kapitein Jean Beausart gevierendeeld. Hij had aan een complot deelgenomen, die het plan had de hertog van Alva te vermoorden, en waarvan de gebroeders Van der Noot de leiding hadden. Gaspard, beer van Carloo, in Ukkel, Charles, heer van Risoir, waren alle twee in Brussel geboren. Gaspard maakte deel uit van de Bende van ordonnantie van de graaf van Egmont en was een van de eersten geweest om met het Verbond der Edelen mee te doen. Door de Raad van Beroerten verbannen, bracht hij in het Zoniënwoud een troep bijeen met de bedoeling de graaf van Egmont te bevrijden en het Spaans bestuur te onderdrukken. Zij hadden besloten om van de gunstige gelegenheid gebruik te maken, dat de hertog op Goede Vrijdag, 16 april 1568, in de abdij van Groenendaal vertoefde, om zich van zijn persoon meester te maken, maar het verraad van een soldaat deed het hele plan mislukken.

Gaspard van der Noot voegde zich dan bij de strijdkrachten van de prins van Oranje, die hem in mei 1573 de rang van ritmeester verleende. Zo werd hij dan de eerste ritmeester van het Geuzenleger, maar twee maanden later stierf hij, toen hij probeerde de stad Haarlem tijdens de belegering door de troepen van de hertog van Alva van voedsel te voorzien.

De Brusselse martyrologie heeft ons de namen van meer dan twee honderd slachtoffers nagelaten en toch zullen we nooit het juiste aantal martelaars weten, daar hun opsomming niet altijd de belangstelling van de een of andere kroniekschrijver had. Er waren ook de geheime sterfgevallen in de gevangenissen, de massa-executies en de mishandelingen van de ruwe soldaten, alsook wat de geschiedschrijver Emmanuel van Meteren bericht in verband met de burgers, die op straat 'door de soldaten in woede ontstoken' werden gedood.

Anderen daarentegen konden soms ontvluchten, zoals de zeven gevangenen, die in maart 1570 uit de gevangenpoort van Cauwenberghe ontsnapten. Weer andere hadden niet gewacht, dat ze door de Raad van Beroerten werden ontboden en hadden een toevlucht in den vreemde gezocht, waar zij de Vlaamse en Waalse kerken in Engeland en Duitsland hebben gesticht. Bij verstek tot verbanning veroordeeld hadden zij tenminste hun leven gered, zelfs als het ten koste van hun vermogen ging, want hun goederen werden verbeurd verklaard. De Raad van Beroerten was een uitstekende financiële operatie en de hertog van Alva kon er zich op beroemen, de koning een bedrag van vijfhonderdduizend dukaten als inkomsten te hebben verschaft, enkel door verbeurdverklaringen.

De oorlog evenwel, die de landvoogd tegen de Geuzen moest voeren, kostte veel geld en de opbrengst van de in beslag genomen goederen reikte niet toe. Daarom besloot hij nieuwe belastingen te heffen. Op 21 maart 1569 werden de Staten-Generaal voor één dag in Brussel bijeen geroepen en de hertog stelde hun drie nieuwe belastingen voor: de honderdste penning, slechts eenmaal te heffen op alle roerende en onroerende goederen, de twintigste en tiende penning als blijvende belasting, de eerste op de verkoop van onroerende goederen, de tweede op die van roerende goederen, koopwaar en levensmiddelen. Wegens de oppositie van de afvaardigingen van Brussel en Leuven bracht de hertog de inning van de 20ste en 10de penning terug op twee jaar met een gemiddelde storting van een bedrag van twee miljoen per jaar.

Vanaf september 1571 werden de belastingen geïnd en terstond kwam het tot openlijk verzet: het uitzicht van de stad Brussel werd onheilspellend: de winkels bleven vrijwillig gesloten, de meubelen op de veiling vonden geen kopers omdat men weigerde de tiende penning te betalen.

Plotseling maakten de Geuzen zich op 1 april 1572 meester van Den Briel en deze overwinning van de patriotten redde het leven van de Brusselse gijzelaars, volgens het verhaal

van de prins van Oranje: 'Juist op tijd (ziet gij, Heren, wat een voorzienigheid Gods), dat hij [de hertog] het nieuws van de inneming van Den Briel ontving, want hij had al besloten in de nacht de voornaamste burgers van Brussel te laten ombrengen, voor zo ver zij zich tegen deze belasting, die met geweld tegen hun privileges waren bekend gemaakt, hadden verzet. De beul, meester Charles, had al bevolen zeventien koorden en ladders van tien tot vijftien voet hoog gereed te houden; de soldaten waren gewapend. Don Federigo was in het huis van de president Viglius aangekomen om de rechterlijke beslissing van de veroordeling in ontvangst te nemen, toen deze gelukkige nieuwsberichten voor de goede burgers van Brussel binnenkwamen.'¹³

De heldhaftige weerstand van de Brusselaars werd het onderwerp van een der Geuzenliederen *Een nieuw liedt van de couragieuse Brusselaers*. Hier volgen enkele regels:

*Ghy crijcht voor uwe gagie
In alle steden prijs,
Want elck is wel ghedachtich
Hoe dat ghy onbelaen,
Den thienden Penninck eendrachtich
Hebbet weder gestaen...*

*Ghy crijcht der Leeuwen namen,
Want men u vroom bevint,
Mits dat ghy altesamen,
So eenich zijt gezint,
Om de spaensche vyanden,
Nu te brenghen ten val,
Die hier des Conincks Landen,
Bederven over al. 14.*

De hertog was genoodzaakt de tiende penning op te schorten, bij gevolg had hij geen geld meer en vreesde hij muiterij onder zijn troepen. Op 18 december 1573 verliet hij Brussel om naar Spanje terug te keren, waarheen Filips II hem had geroepen.

In de tijd dat de hertog van Alva zijn ijzere hand zwaar op de door schrik bedwongen bevolking van Brussel liet wegen, hadden talrijke leden van de Calvinistische gemeente de hoofdstad ontvlucht. Onder deze uitgewekenen hadden verscheidenen de wapens opgenomen en zich gevoegd bij de benden van de Bos- en Watergeuzen. De eersten, onder de namen van Feuillars en Hurlus, hadden het dichte kreupelhout in het uitgestrekte woud, dat vroeger aan de grenzen van Vlaanderen en Henegouwen was gelegen uitgekozen, en strekten hun strooptochten soms uit tot het Zoniënwood. De anderen hadden de zee gekozen en waagden hun leven op lichte boten en later op schepen met meer tonnage. Dank zij hun bewegelijkheid ontsnapten zij gemakkelijk aan de zware Spaanse galjoenen.

In juli 1573 benoemde de prins van Oranje een Brusselaar tot admiraal van Zeeland. Het was Lodewijk van Boisot, heer van Ruart en Huizingen. Daar hij de loopbaan van zeeman had gekozen, diende hij in de Spaanse vloot tot 1566 en ging toen over tot de rangen der Verbondenen, wat het jaar daarop zijn ballingschap en verbanning ten gevolge had. De prins van Oranje vertrouwde hem verschillende diplomatieke missies toe, eerst in Polen, daarna in Frankrijk bij de admiraal Gaspard de Coligny. In Mézières werd hij gegrepen en naar Parijs gevoerd, waar hij nog gevangen zat tijdens de Bartholomeüsnacht. In het voorjaar 1573 zag

hij kans te vluchten en koos weer de zee. Hij maakte zich beroemd door de vernietiging van de vloot van de landvoogd don Luis de Requesens en de bevrijding van de stad Leiden op 3 oktober 1574. Evenals Gaspard van der Noot stelde Lodewijk van Boisot zijn leven in dienst van de Geuzen: op 27 mei 1576 probeerde hij het beleg rond de stad Zierikzee op te heffen, maar zijn admiraalsschip de Rode Leeuw, leed schipbreuk tegen een dijk, werd beschoten en zonk. De admiraal kwam om; in de loop van de nacht verdrong hij.

Al twee maanden eerder, 5 maart 1576, was de landvoogd don Luis de Requesens overleden aan een besmettelijke koorts en de Raad van State had de leiding van de zaken op zich genomen. Deze vergadering had echter geen enkel werkelijk gezag, de Spaanse troepen sloegen aan het muiten en brandschatten Brabant en Vlaanderen. Daar de Raad van State ervan beschuldigd werd de stad Brussel aan de Spaanse soldatenbende over te leveren, benoemden de Staten van Brabant Willem van Horne, Heer van Hèze, een peetzoen van de Zwijger, tot gouverneur van Brussel.

Willem van Horne en zijn luitenant Jacques de Glynles maakten zich 4 september 1576 meester van de leden van de Raad van State, en de Staten van Brabant riepen de Staten-Generaal bijeen. De plundering van Antwerpen, de Spaanse Furie genaamd, door de oproermakende tercios verhaastte de onderhandelingen voor de eenheid, die uitliepen op de ondertekening van de Pacificatie van Gent op 8 november 1576. In ieder geval was de eenheid onzeker. Ook de nieuwe landvoogd don Juan van Oostenrijk, die op 3 november 1576 in Luxemburg was aangekomen, slaagde erin door de eerste Unie van Brussel in januari 1577 en het *Eeuwig Edikt* van Marche-en-Famenne, een maand later, de 'malcontente' katholieken te herenigen. Op 1 mei 1577 hield hij zijn intocht in Brussel. Hij bleef er niet lang: vermoeid door de spitsvondigheden van de diplomatie, verloor deze eerzuchtige mooie man zijn hoofd en uit vrees voor zijn leven sloot hij zich 26 juli 1577 binnen de muren van de citadel van Namen op.

Van zijn schuilplaats uit wilde de landvoogd aan de hoofdstad een garnizoen van drie honderd musketiers opleggen, maar Brussel wilde van een Spaans garnizoen niets weten en besloot drie honderd haakbusschieters uit het leger van de Staten te laten komen. Daar de amman (baljuw) weigerde hen aan te nemen, vormde Jean Hublo een lichte van vijftig haakbusschieters en overmeesterde hem op 2 augustus 1577. Dezelfde dag kwam Filips van Marnix, door de prins van Oranje gezonden, eveneens in Brussel aan. Daar men een versterkte terugkeer van de Spaanse troepen vreesde, nam de stad haar voorzorgsmaatregelen tot bescherming door alle gebouwen die buiten de muren lagen af te branden, opdat de kanonnen van de bolwerken er geen hinder van zouden ondervinden. Met het doel deze verdedigingswerken met kracht uit te voeren, vroeg het volk bij monde van de Naties, 23 en 24 augustus 1577 in zitting bijeen, dat er een Kapitein-generaal en een raad van achttien leden benoemd zouden worden, aangewezen door de drie leden van de Magistraat en gekozen uit een dubbele lijst, door de Naties voorgesteld. Willem van Horne werd in zijn functie bevestigd en een comité van XVIII, twee per Natie, werd door de Magistraat benoemd. Zij werden belast toezicht te houden op het werk aan de versterkingen.

Dit comité van xviii was een zuiver Brusselse aangelegenheid, die niets had te maken noch met de ephoren van Sparta, noch met de tribunen van Rome, noch met de xviii van Gent, die pas in november 1577 werden aangesteld.¹⁵

Inderdaad had 13 juni 1577 de Natie van Onze Lieve Vrouwe voorgesteld 'twee leden van iedere Natie af te vaardigen om een meningsorgaan onder de kroon te vormen, zoals dat voor 1528 had bestaan.¹⁶ De uitdrukking 'onder de kroon' verschaft ons de sleutel om de oorsprong van het Comité van xviii te verstaan: de negen Naties, die de vijftig gilden van de beroepen

omvatten, waren door het privilege van 11 februari 1421 in het leven geroepen. Tijdens de revolutie van 1477 beraadslaagden zij gemeenschappelijk 'onder de kroon' en werd er een commissie van xviii ingesteld. In 1528 verbood Karel V de discussies onder de kroon om de macht van de patriciërs te versterken.

Om de herstelling van de bolwerken goed te leiden, maakten de xviii zich meester van de gelden bijeengebracht tijdens het graven van het kanaal van Willebroek, legden zij de godsdienstige instellingen belastingen op, en sloegen zij de welgestelde inwoners voor een bedrag aan, om aan de arme mensen, die de ringmuur moesten herstellen, hun loon uit te betalen. Het comité van XVIII werd spoedig zo belangrijk, dat het de Magistraat overheerste.

De meeste leden waren Calvinisten, die ervan droomden van Brussel een republiek naar het voorbeeld van het Genève van Calvin te maken. Dat de kracht der Calvinisten weer toenam, moet ons niet verwonderen. De Hervormde gemeente van de stad was niet vernietigd geweest, ondanks de ketterjacht, op bevel van de hertog van Alva.

De vergadering van de classis van Brabant van de Hervormde kerk in de Nederlanden, op 27 december 1572 te Antwerpen gehouden, noemt in artikel 4 de Franstalige kerk van Brussel. Sinds die datum is de vervolging sterk afgenomen en talrijke uitgewekenen keerden naar de hoofdstad terug.

De beroemdste onder hen, de prins van Oranje, hield er op 23 september 1577 zijn plechtige intocht. Over het water van Antwerpen gekomen, werd Willem van Nassau door de Magistraat te Vilvoorde ontvangen en de rederijker Jan-Baptist Houwaert, die met de organisatie van de ontvangst was belast, begroette hem. Aan de Oeverpoort ging de Zwijger aan land, eerst begaf hij zich naar de Grote Markt, daarna naar zijn residentie, vergezeld van een geestdriftige menigte, die hem toejuichte als 'de hersteller en de verdediger van de vrijheid van het vaderland'.

Op 7 oktober bezocht de prins de bolwerken en wees nog belangrijke verdedigingswerken aan. Op 17 oktober stelde de Natie van Sint Pieter voor hem tot ruwaert van Brabant te benoemen, een post die sinds de vlucht van don Juan vacant was. Willem van Nassau legde 22 oktober de eed af. Daags daarop verliet hij 's avonds Brussel om naar het noorden van het land terug te keren.

Om het morele gezag, dat de Zwijger vertegenwoordigde, dwars te zitten, riep de katholieke adel, geleid door de hertog van Aerschot de aartshertog Matthias naar de Nederlanden. De prins van Oranje voerde onderhandelingen met hem en de Staten-Generaal stelden een nieuw verdrag op, bekend onder de naam van tweede Unie van Brussel, dat 10 december 1577 werd ondertekend. Deze tekst vulde de Pacificatie van Gent aan, wat de godsdienst betreft op basis van *wederkerige verdraagzaamheid*. In ieder geval eisten de Brusselaars dat de prins van Oranje tot luitenant-generaal zou worden benoemd. Op 18 januari 1578 hield de aartshertog, vergezeld van Willem van Nassau, zijn intocht in Brussel en twee dagen later legde hij de eed af op de pui van het stadhuis.

Maar 31 januari behaalden de troepen van don Juan gemakkelijk de overwinning bij Gembloers en bedreigden zij de hoofdstad. Matthias, Oranje en de Staten-generaal trokken zich naar Antwerpen terug, terwijl Leuven en Nijvel werden ingenomen en Laken tijdelijk was bezet. Gelukkig verslapt de omsluiting en beschermde het garnizoen van Brussel doeltreffend de lange rijen wagens die levensmiddelen aanbrachten.

De terugkeer van talrijke uitgewekene Hervormden, vooral in de Calvinistische republieken, die naar het voorbeeld van Brussel werden ingericht, leidde tot een gespannen toestand tussen de beide religies. De prins van Oranje stelde aan de Staten-Generaal een godsdienstvrede voor, die bij volledige handhaving van het katholicisme ook de vrije uitoefening van de Hervormde eredienst toestond, 'voor hen die dit zouden wensen, mits er in de grote steden en

dorpen niet minder dan honderd gezinnen zouden zijn'. Deze zelfde tekst hief in ieder geval de oproercomités op: 'En omdat de magistraten kortgeleden overal zijn vernieuwd, zal men hen, die de achttien worden genoemd of andere die in hun plaats zijn gekomen, in minder of groter aantal, overal onbevoegd verklaren.' 17

De toepassing van de godsdienstvrede had tot gevolg, dat aan de ene kant de XVIII verdwenen en vervangen werden door een comité van dertien leden, 9 door de Naties gekozen, 2 door de Magistraat en 2 door de brede Raad. Dit kleinere comité vormde de band tussen de xviii en de oorlogsraad, dat de macht op 15 juli 1579 overnam. Aan de andere kant bracht zij een reorganisatie van de Hervorming in Brussel mee.

Vanaf 1575 waren de Hervormden met de uitoefening van hun eredienst weer in het openbaar begonnen en in juni 1579 stelde men vast dat de predikaties plaats vonden in de zogenaamde 'Schavershuysen' tegenover de Bogaardenkerk. In november 1580 telde men vijfpredikanten, terwijl een brief van de zoon van dominee Jan Blommaert, opgenomen in het martyrologium van Jean Crespin, in 1585 dertien predikanten opsomde.

Onder hen waren twee Lutheranen Bernard Muykens of Aernoldi en Daniël Stange, die hun diensten in de kapel van het hospitaal van Sint Jan Baptist, in de Broekstraat, en in de Begijnhofkerk hielden. Twee anderen, Lucas Treleat en Jacques de la Drève, stonden aan het hoofd van de Franstalige Hervormde kerk en oefenden hun bediening eerst in de Nassaukapel, daarna vanaf 9 februari 1581 in de Magdalenakerk aan het Cantersteen uit. De negen anderen maakten deel uit van de Nederlandstalige Hervormde kerk en waren over de zeven parochies in de stad verdeeld, terwijl David Arondeaulx zich eveneens om de Hervormden van Vilvoorde bekommerde.

Die Nederlandstalige predikanten waren Jan Blommaert, genaamd Florianus, waarover we later nog zullen spreken; David Arondeaulx, die later in Vlissingen predikant is geworden, waar hij in oktober 1585 is gestorven; Daniël de Dieu, die in 1540 in Brussel was geboren en er van 1581-1585 predikant is geweest. Toen hij de hoofdstad moest verlaten, verborg hij zijn boeken in een muur. Vele jaren later werden deze boeken door de bewoners van het huis ontdekt; daar zij Calvinisten waren, gaven zij de boeken aan de zoon van de predikant terug. Daniël de Dieu was een groot geleerde en de synode dacht er aan hem naar de Nederlandstalige kerk van Dantzig te zenden, toen hij zich juist in Vlissingen had gevestigd. Maar de kerk van deze stad wilde hem niet laten gaan, omdat hij wegens het overlijden van David Arondeaulx alleen overbleef om het ambt uit te oefenen. In 1588 werd hij met een opdracht naar koningin Elisabeth I gezonden; daarna nam hij zijn werkzaamheden in Vlissingen weer op en bleef daar tot zijn dood op 20 april 1607.

Kort vóór kerstmis 1581 kwam de predikant van Amersfoort, Petrus Oberkamp of Kaerhemfius naar Brussel om de gemeente te dienen, Maar zijn Brusselse collega's gaven hem de raad naar zijn vroegere gemeente terug te keren, wat hij dan ook in januari 1582 al deed. Petrus Platevoet of Plancius, afkomstig van Dranouter, preekte niet alleen in Brussel, sinds 1578, maar eveneens in de omtrek. Tijdens de overgave van de stad moest hij zich als soldaat vermommen en zich met het garnizoen naar Bergen-op-Zoom terugtrekken, omdat hij een bijzonder gezocht persoon was. Vervolgens werd hij predikant van de Hervormde gemeente te Amsterdam, tot zijn overlijden in 1622. Hij was eveneens een *mathematicus insignis* en werd de promotor en raadgever op wetenschappelijk en zeevaarkundig gebied van de grote Hollandse expedities ter zee, die naar alle delen van de wereld uitgingen. Hij vervaardigde talrijke kaarten en speelde een belangrijke rol bij de stichting van de Oost- en de West-Indische Compagnie.

Noemen we nog Henricus Heining, predikant te Harderwijk, die van 1583-1585 in Brussel werkzaam was, vervolgens in Serooskerke, Tholen en Middelburg, waar hij 16 november

1612 overleed; Godfried Surbach, die na de overgave van de hoofdstad predikant te Arnemuïden werd en daar 20 juni 1592 stierf.

Alle predikanten waren met hun gezinnen in het klooster van de Franciscanen ondergebracht. Dit stond op de plaats, waar tegenwoordig de Beurs is. In elke Calvinistische gemeente was een kerkenraad ingesteld, waarin naast de predikanten ouderlingen en diakenen zitting hadden. Deze laatsten hadden als bijzondere opdracht de armen hij te staan. In dit verband vertelde men de geschiedenis van de nar van de Gilde der boogschutters, Manck Jooske geheten, die toen hij niet, zoals gewoonlijk, bij het uitgaan van de kerkdienst een schelling kreeg, dreigde naar de Roomse kerk terug te keren. Deze geschiedenis werd tegen de dominees uitgespeeld, doordat men hen beschuldigde het volk door uitdelen van geld aan te trekken. De diaconie was werkelijk goed georganiseerd, maar de diakenen hadden met moeilijkheden te kampen, want alle fondsen van liefdadigheidsinstellingen waren in katholieke handen.

Op 12 augustus 1580 boden zij een verzoekschrift aan de Magistraat aan met de vraag naar een gelijke verdeling van het geld, wat ook werd toegestaan, Hendrik de Bloeyere werd een van de vier algemene meesters van liefdadigheid. Vervolgens werden de drie andere katholieke meesters vervangen door de Hervormde Laurens van Eynatten, Bartholomeüs Van der Haegen en Jacobus Tseraerts, terwijl in elke parochie vier aalmoezeniers aan de diakenen werden toegevoegd. Wegens het dure leven, de belastingen, de oorlog en de lasten voor de eredienst, was de financiële toestand van de kerken dramatisch. Daarom richtten zij zich tot de zustergemeenten in Holland, Friesland en Emden. Ouderling Hendrik Heymans werd naar het noorden gezonden om fondsen bijeen te brengen, dominee David Arondeaulx schreef naar de kerkenraad van Delft en dominee Petrus Plancius richtte zich tot de kerkenraad van Amsterdam. Dank zij deze pogingen werden toelagen toegekend.

Een ander probleem, waar de Hervormde kerken mee te doen kregen, was het onderwijs aan de jeugd. In 1580 werd een school voor arme kinderen in het klooster van Nazareth geopend en op 12 juni regelde een verordening het middelbaar onderwijs. Inspecteurs werden Hendrik de Bloeyere en drie schepenen; het college van Nazareth zou door een regent bestuurd worden en de lessen door zes leraren gegeven worden.

Sedert de arrestatie van de leden van de Raad van State werd Hendrik de Bloeyere, die als kapitein, belast met het toezicht op de plaatsen van alarm er ook deel van had uitgemaakt, steeds belangrijker in de stad. Hem was door het Comité van de xviii opgedragen zich naar Gent te begeven om het verdrag van 1339 te vernieuwen, dat 18 april 1578 bekrachtigd werd. Ondertussen was de aartshertog Matthias door François, hertog van Alençon, daarna hertog van Anjou, vervangen. Voor de tweede keer in minder dan tien maanden had de listige Willem de Zwijger zijn rivaal, die de katholieke adel hem had opgedrongen, in een bondgenoot veranderd. Op 13 augustus 1578 liet hij door de Staten-Generaal aan de hertog van Anjou de titel van 'verdediger van de vrijheid der Nederlanden' toekennen. In Brussel is Hendrik de Bloeyere zijn toegewijde agent en uit erkentenis voor zijn diensten maakt de hertog hem tot hofdignitaris en verheft hem in de adelstand. In 1579 werd Hendrik de Bloeyere kolonel van de burgerij, het jaar daarop werd hij schepen en bij de verkiezingen van 1581 werd hij tot eerste burgemeester benoemd. Hij zou dit blijven tot de stad door Alexander Farnese werd ingenomen, daarna trok hij zich in het noorden waar de Staten hem een pensioen toekenden wegens zijn diensten en zijn hoge leeftijd.

Sedert de ondertekening van het verdrag van Atrecht, 6 januari 1579, en de benoeming van Alexander Farnese, prins van Parma, als landvoogd in naam van de koning Filips II, was

Brussel een stad aan het front geworden. Filips, zoon van de graaf van Egmont, lag er in garnizoen en trachtte 4 juni 1579 de stad bij verrassing te nemen om haar onder het gezag van de koning te brengen. Hij had zich reeds van de Hallepoort meester gemaakt en trok op naar het Park, maar hij werd naar het Cantersteen teruggeslagen en vervolgens naar de Grote Markt. De volgende dag noodzaakten de burgerwachten hem zijn toevlucht in het stadhuis te nemen, waar hij tot capituleren werd gedwongen. Om die troepen te vervangen werden vijf compagnies Schotten, onder het bevel van kolonel William Stuart, in de stad gelegd. Een maand later maakte het Waalse regiment van baron de Licques zich van Willebroek meester, maar de kolonel Olivier Vanden Tympel verjoeg hen weer.

Deze alarmerende gebeurtenissen hadden de Brusselaars doen voelen dat de toestand hachelijk was. De aartshertog Matthias had Olivier Vanden Tympel op 15 juni 1579 tot militair bevelhebber van de stad benoemd. Een krijgsraad, samengesteld uit de bevelhebber, vier kolonels uit de burgerij, drie kapiteins en drie schepenen werd ingesteld. De nieuwe bevelhebber, heer van Corbeek-Dyle, was rond 1540 in Brussel geboren en zijn vader was een van de eerste ondertekenaars van het Verbond der Edelen geweest. Aan het hoofd van het regiment van Walcheren had hij zich 26 september 1576 van Gent meester gemaakt en van Brussel 21 november van hetzelfde jaar.

Om de hoofdstad wat te ontlasten, ondernam Olivier Vanden Tympel een reeks acties, die het hem mogelijk maakten de steden Mechelen, Halle, Aat, Lessen, Nijvel, 's Gravenbrakel en Aalst te veroveren.

Echter het offensief van de prins van Parma bracht vanaf 1583 al deze steden terug onder het gezag van de koning; en 7 september 1584 viel de stad Vilvoorde op haar beurt. Brussel was omsingeld en een laatste konvooi van 116 wagens kon nog 26 november 1584 de stad binnenkomen. Enkele malen kon in december en begin januari 1585 vanuit Mechelen nog proviand door de insluiting dringen, daarna deed de hongersnood zich voelen. "In desen benauden tijt moesten wy den beesten-cost eten ende ons ghelycken als beesten, want wy aeten de peerden-haever; [...] dat was al goet; voerts aeten de aerm mensschen der beesten bloet van coyen ende scaepen, dat men liet inde beken loepen voer de honden [...] daer was oock een hont-slaegher met sijn knaep die doede de honden ende die vercocht hy someghelien ende die aeten sy." 18

Men moest onderhandelen en 10 maart 1585 ondertekende Olivier Vanden Tympel in het kamp van Beveren de capitulatie van de stad Brussel, die de eer heeft gehad gedurende meer dan negen jaar het hoofd te bieden aan de grootste generaals en het beste leger van Europa. Dit was het einde van de Calvinistische republiek!.

En 19 maart verliet het garnizoen met wapens en bagage de stad. De predikanten konden ook veilig en wel vertrekken, maar Jan Blommaert was niet zo voorzichtig onder de bescherming van de troepen te blijven. Hij werd door de Spaanse soldaten gevangen genomen en naar het kamp van Beveren geleid, waar de markies van Richebourg, die in afwezigheid van de prins van Parma het commando voerde, hem in een zak liet naaien en in een moeras werpen. Wat Olivier Vanden Tympel betreft, hij werd tot superintendent van de krijgsraad van stadhouder Maurits van Nassau benoemd en in de loop van het tweede beleg van 's Hertogenbosch werd hij 3 oktober 1603 door een kogel dodelijk gewond.

De bezetting van Brussel door de troepen van de prins van Parma opende een nieuwe periode in de geschiedenis van de Hervorming in de hoofdstad. Een lang tijdperk van twee eeuwen, gekenmerkt door afwisselend onderdrukking en dan weer duldning, bekend als de tijd van *'de Kerk onder het Kruis.'*

De acte van overgave, de 'verzoening,' stond aan de Hervormden een termijn van twee jaar toe om hun nieuwe geloof af te zweren of uit te wijken. Velen kozen deze laatste oplossing, maar anderen bleven en zetten hun diensten in het geheim voort. Toch waren de plakkatens van Karel V weer van kracht geworden. 's Avonds hoorde men psalmen zingen, een kroeg 'De Gouden Kam' werd als plaats voor de kerkdienst genoemd, evenals de herberg 't Vleugskens' buiten de poort van Laken.

Bepaalde Brusselse Hervormden gebruikten een 'krijgslist' om in de stad te blijven wonen, ondanks het verbod: zij lieten zich in een buitenlandse stad als burger inschrijven en keerden terug voorzien van een geldig paspoort. Bij voorbeeld Jan de Bruyne, Hendrik Thibault en Nicolaas Schavaert, vroeger kapitein van het leger der Geuzen, die zich vestigde bij zijn zwager en zuster in 'Het gouden kompas'. Hij kwam in aanraking met een groep Hervormden in de hoofdstad, waarvan deel uitmaakten Steven Ceuppens, herbergier van de Ster, en Adriaan Jehens, waard van de Weegschaal, twee herbergen gelegen aan de Grote Markt, evenals Pieter de la Roze, 'dominee bij de ketters', bijgenaamd de Zielentrooster. Nicolaas Schavaert werd in 1591 in het Amigo opgesloten en ondanks zijn paspoort dat door de prins van Parma getekend was, veroordeeld tot een boete van 600 gulden en de stad uitgezet.

Naast deze Hervormde kerk onder het kruis, waren er eveneens groepen wederdopers, zoals blijkt uit het proces van Jan de Blae en de terechtstelling van Anneke Uytens Hove. Laatstgenoemde was de dochter van Goedele Emels en diende bij de dames Anne en Catherine Ramparts, dertien jaar eerst in Antwerpen daarna in Brussel. De laatste negen jaar had zij niet meer de mis in de Kapellekerk bijgewoond. De dood van Goedele Emels aan het einde van het jaar 1594 werd aanleiding een onderzoek in te stellen. Het gevolg was, dat Anneke Uytens Hove en de zusters Ramparts 21 december gevangen werden genomen. De beide zusters werden echter vlug losgelaten, nadat zij hun anabaptistisch geloof hadden afgezworen. Anneke Uytens Hove werd in de gevangenis van Treurenberg opgesloten, waar zij op oudejaarsavond bezoek kreeg van Jan de Blae om haar aan te moedigen standvastig te blijven.

De reactie van de autoriteiten liet niet op zich wachten, op 13 januari 1595 zocht men hem in zijn vroegere herberg 'De jonkvrouwe van Gent' op het Cantersteen, daarna op andere plaatsen, ten slotte in zijn woning achter de Kapellekerk, waar een valstrik werd gespannen. Bij zijn aankomst trachtte Jan de Blae zich met het zwaard in de hand te verdedigen, maar hij werd ontwapend en naar Treurenberg geleid. Een week later werd hij tot erkenning van ongelijk, tot betaling van 600 gulden, plus de onkosten, en verbanning veroordeeld. Maar Anneke Uytens Hove hield men nog meer dan twee jaar in de gevangenis. De procureur stond al op het punt haar vrij te laten, toen de kerkelijke gezagsdragers in beroep gingen bij de landvoogd, de kardinaal Albert van Oostenrijk. Op 18 mei 1597 beval deze haar te kastijden voor haar hardnekkigheid om haar geloof niet te verloochenen. Op 19 juli werd zij naar Haerenheyde gebracht, een halve mijl buiten de poort van Leuven, waar zij levend werd begraven.

Met de xviii eeuw begint de regering van de aartshertogen Albert en Isabella. De verzameling van hun uitzonderingswetten bewijst dat de vrees voor de Hervormden overheerste: 9 februari 1599 werd een edict uitgevaardigd tegen de uitwijkelingen, die profiteerden van de overwinningen der Hollanders om hun vaderland nog eens te zien. 31 december 1600 spoorde een nieuw edict hen kortweg aan te vertrekken en verbood hun nog langer zo te leven met minachting van de wetten der Roomse kerk, als ze hun verblijf verlengden; in 1609 verbood een plakkaat onder straffe van verbanning de clandestiene vergadering van de Hervormden hij

te wonen, evenals het in het bezit hebben van Calvinistische geschriften of gezangboeken.

De inquisitie spaarde niemand, zelfs de beroemde scheikundige en medicus Jan-Baptist van Helmont werd vervolgd en in 1634 gevangen gezet. Zijn zoon Frans-Mercurius, die de onderzoekingen van zijn vader voortzette, moest uitwijken. Hij sloot zich al gauw bij de Quakers aan en met zijn vrienden Comenius en Leibniz trad hij tot de orde van de Rozenkruisers toe.

Het verdrag van Munster in 1648 maakte een einde aan de sluikvergaderingen van de Brusselse Hervormden; immers een legatie van de republiek der Verenigde Nederlanden werd in 1656 te Brussel geopend. Indien bepaalde protestantse kerken in de provincie dank zij het Barrière-traktaat stand konden houden, in de hoofdstad genoten de Hervormden de bescherming van de residerende buitengewone gezant.

Een kapel was in de gebouwen van de ambassade ingericht en een predikant maakte deel uit van het personeel van de legatie. Deze kapel werd door de Brusselse Hervormden bezocht, zoals wij uit een rapport van de resident Sasburch weten. Hierdoor weten we thans, dat een opstootje wegens een vreugdevuur in de legatie op 30 juni 1666 ontstoken werd. Aansluitend aan dit vreugdevuur bood de resident een 'collation' aan enkele inwoners van de stad aan, 'de welke gewoon sijn t'onsen huijse Godts Woordt te frequenteren.' 19

Tot tweemaal toe was de legatie gesloten, van 1701-1715 en van 1746-1749, zodat de Brusselse protestanten dan een andere plaats voor hun kerkdiensten moesten vinden. Zo is er rond 1709 sprake van de Hallepoort en rond 1748 van een bergplaats in het Park.

De namen van slechts vier predikanten, die in de kapel van de ambassade in de loop van de xviiie eeuw dienst hebben gedaan zijn ons bekend gebleven: Jacobus Massis, zoon en kleinzoon van predikanten die de kerken in de streek van Doornik (*Eglise de l'Olive*) en te Mechelen (*Eglise de la Meulie*) hadden gediend, begon zijn ambt in 1657 te Brussel; Jacobus Koelman volgde hem op en bleef er tot 1662. Tegen het einde van de eeuw komen we nog als predikant Tjeerd Revius tegen, die in september 1689 te Brussel stierf, zijn lichaam werd in een tuin begraven; daarna Marcus Hooft, die al in 1687 in de hoofdstad was en er bleef tot 1703, toen hij geroepen werd de vergaderingen van de *Brabantse Olijfberg* (de Hervormde kerk van Antwerpen) te leiden.

Tijdens de tweede periode, dat de ambassade open was, van 1715-1746, volgden zes predikanten elkaar op: Eco Ecoma, die van het garnizoen van Mons in 1712 kwam en tot 1716 in Brussel bleef; Voget, die maar een jaar bleef; Theodorus Godfried Tenninckhof van 1717-1721, F. Sait van Utrecht van 1721 -1732, P. van Druren van 1732-1745, die zich de banbliksem van de landvoogdes Maria Elisabeth op de hals haalde, omdat hij zich in 1739 naar het kasteel van Trazegnies had begeven, naar de echtgenote van de markies, de barones Marie Eléonore de Bode, die ernstig ziek was; en Harman Martinus Burger die op 13 mei 1745 te Brussel door de prins Carl von Waldeck werd bevestigd.

Nadat de legatie in 1749 weer open was, volgden acht predikanten elkaar op in de bediening van de kapel. Vanaf 4 april 1749 was dominee Fournier in Brussel, maar zijn ambtsbediening was van korte duur, want het jaar daarop stierf hij en werd op het kerkhof van de Alexianen begraven. De resident, baron Willem van Haeren, deed een beroep op de predikant Anosi, van Chur, en na acht jaar dienst in de hoofdstad stierf hij en werd eveneens hij de Alexiane n begraven. Dank zij een stilzwijgende overeenkomst werden de protestanten van Brussel tot in 1784 in de krochten onder dat klooster begraven. In afwachting van de komst van een nieuwe

voorganger, zorgde de predikant van Antwerpen, Johannes Dipelius van 1758-1763 voor de diensten in Brussel. Op 24 mei van dit laatste jaar brachten de Staten-Generaal een beroep uit op Daniël Fehr, die tot zijn vertrek in 1771 bleef. Tijdens de vacature van 1772 zorgde de predikant van Namen, Weissman, voor de diensten, terwijl van 1764-1775 zevenmaal de doop werd bediend door dominee Alberti, de aalmoezenier van het regiment van Waldeck.

In 1773 werd Jean Jacques Hurter tot hofprediker van de ambassade benoemd en hij bleef er tot aan de sluiting daarvan bij de tweede verovering van Brussel in 1794 door de troepen van de Franse republiek. Tijdens zijn ambtsperiode werd de toestand van de Brusselse protestanten wettelijk geregeld: op 12 november 1781 kondigde Keizer Jozef II het Tolerantie Edict voor de Oostenrijkse Nederlanden af.

Dit dekreet kwam kort na het bezoek van Jozef II aan onze Provincies en ondanks de tegenkanting van kardinaal van Frankenberg, aartsbisschop van Mechelen, had hij verscheidene aanzienlijke protestanten in zullende ontvangen, zoals Frederik Bomberg, heer van Mechelen. Deze was niet de enige belangrijke 'handelsman' van protestantse belijdenis, gelijk een uittreksel uit de beraadslagingen van de Geheime Raad blijkt, gedateerd 18 februari 1768: 'om slechts van deze stad Brussel te spreken, men ziet er de gebroeders Romberg, de families Vander Heyden, Kirschbaum, Overman en andere, die een tamelijk aanzienlijke handel uitoefenen.' 20

Het Tolerantie Edict werd door de Magistraat van Brussel slecht ontvangen. Hij zond een verzoekschrift aan de landvoogden Albert en Marie-Christine van Saksen-Teschen, maar hij moest zich voor de wil van de keizer buigen. Bij de protestanten van de hoofdstad had zich overigens in 1782 een groep van 400 ballingen uit Genève gevoegd, onder leiding van de predikant Isaac Salomon Anspach. Zij vestigden zich in de nieuwe wijk, die juist bij het Park was gesticht en de Hertogsstraat werd weldra algemeen 'rue des Genevois' genoemd. Hun vestiging gebeurde niet zonder moeilijkheden van de kant van de kardinaal van Mechelen. Verder werden zij door een verordening van 22 januari 1785 vrijgesteld van alle betrekkingen met de katholieke geestelijkheid en gerechtigd hun eigen registers van de burgerlijke stand bij te houden.

Het leven van deze predikant in Brussel was aangenaam en kalm na de stormen, die zijn bestaan in Genève hadden geschokt. Het was geen zeldzaamheid hem te zien wandelen in het Park bij de voorbereiding van zijn preken. Een vijftiental zijn bewaard gebleven en dragen een aanduiding van de preekplaatsen: in 1784 in het Hotel de Hollands, in 1785-1786 bij de heren Bidermann en Sautter, in 1787 bij de heer Johannot, in 1788-1789 in 'de gemeenschappelijke zaal van de Hollanders en de mensen van Genève'. De jonge predikant Bourrit, op doorreis in Brussel, tekent aan: 'voorspoed in de handel, volledig gedogen van de eredienst, prachtige ligging, volmaakte eenheid onder ons, liefelijkheid in elk opzicht, dat zijn de goederen, die wij hebben genoten en waarvoor mijnheer Anspach ons heeft aangemaand het Opperwezen te danken.' 21

Toen de toestand in Genève zich nogmaals had gewijzigd, keerde dominee Anspach 18 mei 1789 naar zijn vaderland terug. Enkele maanden later brak de Brabantse Revolutie uit, maar een andere groep uitwijkingen, 'de Hollanders', waarvan Anspach spreekt, bleven nog enkele jaren in de hoofdstad. Deze behoorden tot de partij van de patriotten, die de Verenigde Provinciën hadden moeten ontvluchten, toen de stadhouder Willem V in september 1787 weer aan de macht kwam. Zij hadden kerken gesticht in Duinkerke, onder de naam *van Algemeen Christelijk Protestantsch Kerkgenootschap*, in Lier en te Brussel, waar zij een zaal in de

Hertogsstraat met de gemeente uit Genève deelden. Het register van de pastorale asten, ondertekend door de predikant Nicolán Langerack loopt van 1788-1793, en bewijst dat die gemeente meer dan vijf jaar heeft bestaan, vermoedelijk tot aan de verovering van de Verenigde Provinciën door de republikeinse legers van Pichegru, die het de patriotten mogelijk maakten naar hun vaderland terug te keren.

Het bestaan van een vierde gemeente is ons bekend, dank zij een besluit van de Geheime Raad, gedateerd 29 juni 1781, waarin verklaard wordt dat de protestanten 'die in de hoofdstad wonen hun godsdienstige plichten in de kapellen van de gezantschappen van Holland en Engeland zouden vervullen.'²² Volgens een verordening van de Britse Raad van oktober 1633, stonden alle anglicaanse gemeenten op het vasteland onder de jurisdictie van de bisschop van Londen. In onze streken was de Engelse kerk vertegenwoordigd door de gemeenten van Spa, gesticht in 1626, en van Brugge, Gent en Oostende.

Nadat de reverend John Trevor in 1783 tot predikant van Oostende benoemd was, stelde hij zich met Lord Torrington, de Britse zaakgelastigde in Brussel, in verbinding om een anglicaanse dienst in de hoofdstad in te richten. Zo had het *Tolerantie Edikt* vier protestantse gemeenten in de stad Brussel toegestaan.

Echter de revolutionaire gebeurtenissen van het laatste decennium van die eeuw leidden tot de verdwijning van die kerken. Van 1795-1802 moesten de protestanten van Brussel zich met hun eigen middelen staande houden. Gelukkig voor hen, konden zij rekenen op twee mannen, waarvan de een Henri Jacques Overman een belangrijk bankier ter plaatse, zijn herenhuis, gelegen aan de Sterstraat, tegenwoordig E. Allardstraat, ter beschikking van zijn geloofsgenoten stelde. De ander, Jean Ernest Chrétien Reeger, 'leraar in de Duitse taal', verkreeg van het stadsbestuur een vergunning om de 'functies van predikant voor de protestantse religie' uit te oefenen.

Henri Jacques Overman maakte sinds 1 floréal van het jaar III (20 april 1795) deel uit van de gemeenteraad, die het vroegere stadsbestuur verving. De ander, Ernest Reeger, legde de eed 'van onderwerping en gehoorzaamheid aan de wetten van de Republiek' op 12 floréal V (1 mei 1797) af en de eed 'van haat aan het koningschap' op 5 frimaire VI (25 novembre 1797).²³

Een andere bron, afkomstig uit Antwerpen, deelt mee dat de predikant van die stad tussen 1791 en 1795, Jan Jacob le Sage ten Broek, eveneens voor Brussel zorgde.

Zodra het concordaat en de Organieke artikelen van 18 germinal X (8 april 1802) bekend werden, 'kwamen de leden van de gemeenten der Helvetische en Augsburgse Confessie, in Brussel woonachtig en vol verlangen om te genieten van een voorrecht, waarvan zij zolang verstoken waren geweest, overeen bij het Franse Gouvernement om de vrije uitoefening van hun godsdienstoefening te vragen'. Binnen de drie maanden, richtten zij twee verzoekschriften, de eerste aan de prefect van het departement van de Dyle, de graaf Louis le Doulcet de Pontecoulant, waarin zij verklaarden, 'dat zij hebben besloten de beide gemeenten in een enkel gebouw onder de naam van Protestantse kerk te verenigen en door een en dezelfde predikant te laten bedienen'. Het tweede verzoekschrift was gericht aan de Eerste Consul, door tussenkomst van Christoph Wilhelm Koch, die om de toekenning van een traktement voor de te kiezen predikant vroeg.

Daar de telling van de protestanten van de Dyle slechts 400 personen opleverde, wat onvoldoende was om een consistoriale kerk op te richten, ried de tribuun Koch de Brusselse protestanten aan hun verzoek te herhalen. Toen geen enkel antwoord van Parijs kwam, besloten zij aan de prefect te vragen de vroegere hofkapel voor hun eredienst te bestemmen. Bij een besluit van 18 messidor XI (7 juli 1803) willigde deze laatste hun wens in. Dadelijk

riepen de protestanten een algemene vergadering tegen 13 vendemiaire xii (6 oktober 1803) bijeen, die overging tot de verkiezing van een kerkenraad en die de inwijding van de kerk op 20 Ventôse (11 maart 1804) vaststelde. Deze wijding van de kapel werd door E. Zillessen, predikant te Juchen in het departement van de Roer verricht.

Zo was sinds einde augustus 1803 in Brussel Jean-Pierre Charlier. Hij was geboren in Frechen in het Roergebied in 1775, de zoon van dominee J.A. Charlier en zelf aanstaand predikant. Hij bood zijn diensten aan, werd 14 germinal xii (4 april 1804) door de vergadering van de kerk gekozen, wat door de prefect 26 germinal (16 april) werd bekrachtigd. Desondanks was de kerk nog niet officieel erkend. Daarom werden twee nieuwe verzoekschriften naar Parijs gezonden, de eerste naar de Raadsheer Jean Portalis, minister voor de erediensten, de tweede naar keizer Napoleon. Op 3 frimaire xiii (25 oktober 1804) ondertekende Napoleon eindelijk een dekreet dat 'een preekplaats van de Hervormde gezindte te Brussel' toestond, de benoeming van Jean-Pierre Charlier als predikant bekrachtigde en vergunning gaf de zogenoemde Hofkapel voorlopig te gebruiken. De officiële inwijding van de protestantse eredienst te Brussel werd vastgesteld op 11 nivôse xiii (1 januari 1805) en 2 thermidor (21 juli) werd de kerkenraad door de minister van eredienst erkend.

Intussen hield de kerkenraad zich bezig met de kerkelijke Organisatie uit te bouwen, wat betreft kerkhof en school. Ook werd een brief 'aan de protestantse gezinshoofden in Antwerpen' gericht, die sinds het vertrek van dominee J.J. le Sage ten Broek van kerkdiensten waren verstoken.

Sinds het tijdperk van Jozef II was er een plaats aan de protestanten te St Joost-ten-Node voorbehouden geweest, naast het kerkhof van de katholieke parochies van St. Goedele en van Finisterrae. Dit terrein was evenwel niet officieel gegeven, daarom richtte de kerkenraad 28 messidor xii (17 juli 1804) een verzoekschrift tot de prefect om een concessie te verkrijgen voor het kerkhof der zogenoemde protestanten. In de loop van het volgende jaar werd eindelijk een gunstig antwoord gegeven, op voorwaarde dat de rustplaats overeenkomstig de wetten zou worden aangelegd. Dank zij een gift van honderd goudstukken van Friedrich Wilhelm III van Pruisen konden zij een ingangspoort en een muur bouwen.

De oprichting van een school was ook noodzakelijk en na de algemene vergadering van 25 frimaire xiii (16 december 1804) stelde de kerkenraad voor een plaats van schoolmeester-organist te scheppen, die de titel van rector zou dragen. Verscheidene kandidaten boden zich aan, maar geen enkel werd aangenomen. In 1812 was er weer sprake van de stichting van deze school, maar evenmin met succes. Tijdens het regiem van het Franse keizerrijk werd er geen enkele oplossing gevonden.

Een ander probleem, dat de Brusselse protestanten tijdens deze periode veel bezighield was de omzetting van hun rechtstoestand van preekplaats in consistoriale kerk. Vanaf 1805 was dit een punt van gesprek en een eerste reactie van de kerkenraad was de overweging zich te verenigen met de kerk van Maastricht. Verscheidene brieven echter komende uit Parijs rieden de gemeente aan haar onafhankelijkheid te bewaren. De status quo werd dus gehandhaafd, maar de kerkenraad van Brussel bleef waakzaam en gereed om bij de eerste de beste gelegenheid, die zich voor zou doen, zijn aanvraag weer naar voren te brengen. Deze gelegenheid kwam er in 1810 bij de annexatie van Holland bij het Franse keizerrijk. Dadelijk richtte de kerkenraad een verzoekschrift tot Napoleon, met de bedoeling 'de zogenoemde Waalse kerken in de onlangs verenigde departementen bijeen te brengen in een consistoriale kerk met zetel in Brussel'.

Dit voorstel werd echter door de commissaris voor de erediensten, de auditeur Gensé, afgewezen, want dit zou een administratieve scheiding tussen de oude Waalse kerken te weeg brengen, want alleen die van de departementen van de Beide Neten (Breda), van de

Mondingen van de Rijn ('s Hertogenbosch) en de Mondingen van de Schelde (Middelburg) zouden met de consistoriale kerk van Brussel verenigd worden.

De kerkenraad zag dus van zijn plannen naar het noorden toe af en richtte zijn blik naar de preekplaatsen van de departementen van Jemappe en het Noorden, dat wil zeggen naar de kerken van Rijssel, Quiévy, Sedan, Dour, Rongy, Paturages en de Hervormde gemeente van Antwerpen. De antwoorden van Sedan, Rijssel en Quiévy waren negatief, terwijl die van Dom, Paturages en Rongy positief waren. De kerkelijke autoriteiten van de Hervormde kerk te Parijs gaven van hun kant de raad een teken van hen af te wachten al eer te handelen.

Eindelijk kwam de toestemming van Parijs en de kerkenraad stelde een ontwerp op met een verzoek aan de minister voor de erediensten, gedateerd 17 oktober 1813. Toch kwam er niets van de stichting van een consistoriale kerk in Brussel, want de politieke en militaire toestand van het Franse keizerrijk werd al slechter.

Een ander punt van ongerustheid voor de Brusselse protestanten was het woord 'voorlopig' dat in de toekenning van de vroegere hofkapel voorkwam, hoewel de tribuun C.W. Koch had verklaard, dat de kerkenraad deze vergunning als definitief kon beschouwen. Ter gelegenheid van een belangrijke gift van generaal Jean Rapp in 1806, vroeg de kerkenraad om de bescherming van die geloofsgenoot uit de Elzas, maar zonder gunstige resultaten. Het gevaar echter uit de kapel gezet te worden was niet denkbeeldig, want de Academie eiste het gebouw voor eigen gebruik op.

Toen keizer Napoleon een bezoek aan de verenigde departementen bracht, werd de kerkenraad 30 april 1810 op het paleis van Laken in audiëntie ontvangen, waarbij een verzoekschrift aan de monarch werd aangeboden. Door tussenkomst van de chef de bureau van het ministerie van erediensten kregen zij als antwoord 'dat zij erover mochten beschikken volgens een besluit van de Keizer, die alleen door een ander besluit de kapel hun kon ontnemen en dat zij gerust konden zijn.' In ieder geval deelde een andere brief uit Parijs hun mee, dat deze zaak niet van het ministerie van erediensten maar van dat van binnenlandse zaken afhing. Bij gevolg zond de kerkenraad een nieuw verzoek naar de minister van binnenlandse zaken en wendde zich zelfs tot de grootmaarschalk van het paleis, Michel Duroc, maar het Keizerrijk stortte ineen voor een definitieve oplossing gevonden was.

Op 1 februari 1814 drong de Pruisische voorhoede van von Bülow Brussel binnen. De predikant Jean-Pierre Charlier werd 23 juli door de erfprins van Oranje, de toekomstige koning Willem I van de Verenigde Nederlanden, in audiëntie ontvangen. Deze woonde op 31 juli voor de eerste keer een dienst in de hofkapel bij en de kerkenraad zette bij de nieuwe sovereign zijn pogingen voort om de definitieve concessie voor het kerkgebouw te verkrijgen. Eindelijk bevatte een koninklijk besluit van 7 mei 1816 het woord 'definitief.'

Willem I had intussen besloten de Hervormde kerken te reorganiseren door het instellen van een raadgevende commissie, met ingang van oktober 1814. Daarna benoemde hij 16 september 1815 Oeker Repelaer van Driel tot commissaris-generaal provisioneel belast met de zaken der Hervormde Kerk. Deze legde een ontwerp aan de koning voor, wat hij 7 januari 1816 ondertekende. Wat de protestantse kerken in de zuidelijke provincies betreft, zij werden bij koninklijk besluit van 16 april 1816 georganiseerd.

Dit stelde de predikantsplaatsen vast op 24, waarvan drie in Brussel, twee voor de Nederlandse taal en één tweetalig Frans-Duits, want sinds 1804 verzorgde Jean-Pierre Charlier iedere week een dienst, afwisselend in het Frans en in het Duits. Die kerken waren in twee classes ondergebracht, die van Brussel en die van Maastricht, en elke classis was in drie ringen verdeeld. Het bestuur van de zuidelijke kerken droeg de naam Provinciaal Kerkbestuur

van Limburg enz. en bestond uit zeven leden.

De classis Brussel was dus onderverdeeld in drie ringen, de eerste ring van Brussel omvatte de Nederlandstalige kerken van Brussel, van Antwerpen en van het garnizoen van Namen. De tweede ring van Brussel de Frans-Duitse kerk van Brussel en de Franstalige van Dour en van Rongy; de derde, genaamd de ring van Gent, de kerken van Vlaanderen en van het garnizoen in Doornik.

De beide kerken van Brussel waren bij koninklijk besluit van 16 december 1816 onder het bestuur van een Grote Kerkenraad geplaatst, samengesteld uit drie predikanten en tien ouderlingen, waarvan twee uit de generaals en de hogere officieren van het garnizoen in Brussel waren genomen. Ten gevolge van de oprichting, hij koninklijk besluit van 1 december 1824, van twee *Collegies van Toezigt op de financiële administraties bij de Protestantische Gemeenten*, een voor iedere classis, werd de Grote Kerkenraad opgeheven.

In 1819 werd Jean-Pierre Charlier voorzitter van het Provinciaal Kerkbestuur van Limburg en tijdens een verblijf in Maastricht, toen hij deze functie als hoofd van de vergadering vervulde, overleed hij plotseling 9 oktober 1822. De predikantsplaats in de Frans-Duitse gemeente van Brussel bleef een jaar vacant, maar werd toen bezet door de benoeming van de predikant Jean Henri Merie d'Aubigné. Geboren op 16 augustus 1794 te Genève, was hij door de grootmoeder van vaders zijde een afstammeling van Théodore Agrippa d'Aubigné, de beroemde metgezel van Hendrik IV, en van Anne Crespin, de kleindochter van Jean Crespin, de schrijver van *het Boek der Martelaren*.

De kerk aan het Museumplein, zoals de naam nu luidt, kon op de duur niet meer alleen de verschillende protestantse gemeenten van de hoofdstad onderdak verschaffen. Een koninklijk besluit van 18 april 1816 bestemde de vroegere kerk van het Augustijnenklooster voor de protestantse eredienst.

Deze plaats voor de eredienst werd aan de Nederlandse gemeente toegewezen, terwijl de Museumkerk ter beschikking van de Duitse en Franse gemeenten bleef. Daarna besliste de kerkenraad in zijn zitting van 20 juni 1816 de naam 'Eglise chrétienne protestante française-allemande de Bruxelles' aan te nemen.

De Augustijnenkerk werd in 1620 gebouwd en was in het midden van het tegenwoordige de Brouckèreplein gelegen. De kerk was een arsenaal voor de Engelse troepen geweest en na Waterloo had zij als hospitaal dienst gedaan. In de herstelde kerk werd op 1 september 1816 de eerste Hervormde dienst gehouden. Willem I benoemde twee predikanten om de Nederlandstalige gemeente te bedienen: Hermannus Pauw, geboren in 1770, die in Brussel bleef tot aan de Belgische Revolutie en die toen zijn heil in de vlucht moest zoeken. Het jaar daarop werd hij emeritus verklaard, in 1856 overleed hij te Breda.

De tweede predikant was Dirk Rijke, die van 1811 de gemeente van Hemmen had gediend. Geboren in 1789 stierf hij in den Haag 2 augustus 1830, toen hij zich daarheen had begeven om aan de Synode deel te nemen, ofschoon hij al een paar jaar ziek was. De predikanten van de Augustijnenkerk waren eveneens belast met het aalmoezenierschap bij de troepen, die in Brussel, Leuven en Vilvoorde in kazerne lagen.

Daar het protestantse kerkhof buiten de Leuvense Poort onvoldoende was geworden, werd een tweede begraafplaats grenzend aan die van de katholieke Kapellekerk buiten de Hallepoort, in 1819 aan de protestanten toegewezen, in het bijzonder voor het begraven van leden uit de Augustijnenkerk en de Engelse gemeenten.

Twee gebeurtenissen in verband met de dynastie vonden in de Augustijnenkerk plaats: een doop en een begrafenis. De Erfprins Willem, de held van Quatre-Bras en Waterloo had zijn

voornaamste residentie in Brussel, in zijn paleis aan de Hertogsstraat. Hij was 21 februari 1816 in Moskou getrouwd met Anna Paulowna de zuster van tsaar Alexander I. Op 19 februari 1817 schonk de prinses het leven aan een zoon. De doopplechtigheid had plaats op donderdag 27 maart in de Augustijnenkerk. Na gebed en prediking doopte de hofprediker Wilhelm Leendert Krieger de jonggeborene, die de voornamen Willem, Alexander, Paul, Frederik, Lodewijk ontving. Hij regeerde later in Nederland onder de naam van Willem III. Op 21 mei 1822 schonk Anna Paulowna het leven aan een vierde zoon, die in Amsterdam werd gedoopt. Ongelukkig genoeg stierf het kind 22 oktober van hetzelfde jaar in Brussel en werd drie dagen later in de grafkelder onder de Augustijnenkerk begraven. Lange tijd na de afbraak van deze kerk, vond men nog een spoor van deze begrafenis in de papieren van de ouderling C.G. Rahlenbeck en dominee Ernest Vent gaf daar kennis van aan de autoriteiten. Op 20 maart 1860 werden de overblijfselen van het prinsje aan de zorgen van het Nederlandse gezantschap overgegeven, tijdens een plechtigheid voorgezeten door Ernest Vent, daarna werden die overgebracht naar Delft en in de grafkelder van de familie van Oranje bijgezet.

De intocht van de geallieerde soldaten in 1814 bracht naast de verandering van het regime ook het herstel van de anglicaanse gemeente en de inrichting van Engelse diensten voor de militairen en hun gezinnen. Een twaalfstal protestantse legerpredikanten vergezelden de Britse troepen en een van hen, George Griffin Stonestreet, aalmoezenier van de divisie van de Wacht, had van de kerkenraad van de protestantse Kerk in Brussel het gebruik van de Museumkerk gekregen. De diensten werden door de aalmoezenier Robert William Tunney verzorgd. Het vertrek van de Britse troepen bracht het organiseren van de anglicaanse diensten in moeilijkheden, daar de Engelse kolonie 5000 zielen telde.

Een anglicaans comité werd benoemd, maar al spoedig rees er verschil van mening onder zijn leden, die twee partijen vormden; die van Edward hertog van Kent en die van kolonel Parker en Lord Douglas Kinnaird, een Ierse Pair. Twee predikanten werden benoemd, de reverend G. Hornby, die spoedig terugging, en de reverend Thomas Prince, die tot 1825 bleef. Toen deze naar den Haag vertrok, volgde reverend Evan Jenkins hem op en bleef in Brussel tot zijn dood op 23 september 1849.

In 1824 waren er drie anglicaanse gemeenten in Brussel, Thomas Prince hield zijn diensten in de Museumkerk, reverend Holworthy, prediker bij de Britse ambassade in de Verenigde Nederlanden, in de Augustijnenkerk en reverend S. Master, van wie niet bekend is waar hij preekte.

Vijf jaar later werd een anglicaanse kapel in de Oranjeriestraat gebouwd en de eredienst werd bij koninklijk besluit van 9 januari 1829 goedgekeurd. Deze Saint George-kerk werd 3 september daarop door bisschop Michael Luscombe ingewijd, die er op dezelfde dag reverend William Drury in het ambt bevestigde. Michael Luscombe, anglicaanse bisschop van Parijs trachtte door dit gebaar zijn jurisdictie tot de anglicaanse kerken van de Verenigde Nederlanden uit te breiden. Hij achtte zich daartoe gerechtigd in zijn hoedanigheid als hulpbisschop van de bisschop van Londen, onder wiens toezicht de anglicaanse kerken van het vasteland stonden. De predikanten Jenkins en Holworthy weigerde zich onder de bisschop van Parijs te stellen en eerstgenoemde was zelfs van plan dit geschil ter kennis van de aartsbisschop van Canterbury te brengen. De Belgische revolutie brak echter uit, vóór een oplossing was gevonden.

De anglicaanse kerk was niet de enige, die bekommerd was om de religieuze behoeften van de Britten, die binnen het gebied van Brussel verbleven. Twee andere protestantse groepen waren gedurende de jaren die op de slag van Waterloo volgden bijzonder bedrijvig: een methodisten zending (Wesleyan Methodist Missionary Society) en een

onafhankelijke (London Missionary Society). De eerste, die juist gesticht was, zond de predikant Richard Robaerts om 'de toestand van de godsdienst' in de Verenigde Nederlanden te onderzoeken en na ontvangst van zijn rapport werd de tweetalige, Engels-Franse, predikant Armand de Kerpezdron benoemd. Deze kwam 9 juni 1816 naar Brussel en opende een school in zijn zaal, terwijl hij in de Museumkerk Engelse diensten hield. Op 5 oktober 1817 begon hij met een methodistische dienst in het Frans in de vroegere kapel van Sint Hooi in de Passage van de Muntschouwburg. Wegens een ongunstig rapport werd de opdracht aan Armand de Kerpezdron ingetrokken, die daarna 4 september 1818 de hoofdstad verliet.

Intussen had hij het bezoek van een vertegenwoordiger van de London Missionary Society ontvangen, maar hij had geweigerd met dit genootschap samen te werken. Ook deze Londense vereniging zond haar secretaris, dominee Samuel Walter Tracy, die de vrije beschikking over de Augustijnenkerk kreeg. Hij verliet evenwel Brussel al in februari 1818, na acht maanden werkzaam te zijn geweest. Zo kwam een einde aan deze poging dit zendingswerk in de stad vaste grond te geven.

Twaalf jaar later wilde de presbyteriaanse kerk van Schotland haar gelovigen, die in Brussel woonden, bijeen brengen. In april 1830 droeg zij dominee Charles Siveright op zich met de Engelstalige Hervormden bezig te houden. Hij ging de eerste maal voor op 30 mei 1830 in de Museumkerk, maar een halfjaar later waren de revolutionaire gebeurtenissen de oorzaak van de verdwijning van deze Schotse gemeente.

De presbyteriaanse kerk van Schotland was niet de enige, die de weerslag van de Belgische revolutie ondervond, want de Nederlandstalige gemeente werd ontvolkt en verloor zijn kerkgebouw, terwijl de Frans-duitsche gemeente zonder dominee achterbleef. Enkel de anglicaanse kerken schenen van deze gebeurtenissen niet te hebben geleden.

Het einde van de gemeente die in de Augustijnenkerk bijeenkwam, is ons bekend gebleven door het rapport dat de koster Johannes Christoffel van Erkelens 19 oktober 1830 naar het Ministerie van Eredienst in den Haag zond. De laatste dienst was er 21 augustus door de predikant van Antwerpen gehouden. Vanaf 5 september werd het gebouw bezet door de Brusselse patriotten, die er tot de verkiezing van hun officieren overgingen. Maar de volgende dag werd de kerk bij de intocht van de Hollandse troepen opnieuw door de opgewonden revolutionairen in beslag genomen, die het orgel en de Bijbels vernielden. Zij waren ervan overtuigd dat er wapens en munitie verborgen waren. Daarom kwamen zij nog drie keer in de nacht en de morgen van 25 september terug. Het leven van de koster was in gevaar.

Wegens de dreiging van de gewelddadige terugkeer van de opstandelingen met het doel de kerk in brand te steken, kwam Van Erkelens op de gedachte de kerk in een 'veldhospitaal voor gewonden' om te zetten. Maar 4 oktober moest hij zijn woning verlaten en zich in de Noordelijke Nederlanden terugtrekken, waar hij zijn rapport opstelde.

Eveneens werd dominee Jean-Henri Merle d' Aubigné ooggetuige van de Septemberdagen. Hij bewoonde een prachtig huis op de Boulevard tegenover de Leuvense Poort. Op 23 september 'waren er niet meer dan acht burgers om de poort te bewaken, die op de vlucht sloegen toen 5.000 man van de koninklijke troepen zonder slag of stoot binnenrukten. Evenwel, nauwelijks waren zij rechts en links afgeslagen om de boulevard langs te gaan, of zij werden door décharges aangevallen, die uit huizen kwamen, waar de burgers zich hadden verschanst. Daaruit ontstond gedurende vier dagen een vreselijk gevecht, vooral rond de kazerne van de burgerwacht, achter ons, welke verscheidene keer werd ingenomen en heroverd.'²⁴

Op zondag 26, in de namiddag moest hij zijn woning verlaten en trok hij zich in Den Haag terug. In november keerde hij naar Brussel terug maar een half jaar later ging hij definitief

naar Genève, toen hij geroepen werd om de kerkgeschiedenis in de theologische school, genaamd l'Oratoire, te onderrichten.

De opvolging van J.H. Merle d'Aubigné was niet gemakkelijk: de consulent, namelijk Jonathan de Visme predikant van Dour, Mons en Paturages, die naast zijn eigen werk de vacante gemeente moest verzorgen, ontving zeven candidaturen, waaronder die van Sigismund Scheler en van Chrétien-Henri Vent. Anderzijds was aan de kerkenraad bekend geworden dat de toekomstige koning der Belgen, Leopold van Saksen Coburg en Gotha, de protestantse godsdienst was toegedaan. Er werd besloten de audiëntie af te wachten, die de soeverein aan de gezagsdragers zou verlenen, daags na de eedaflegging, om dan een beslissing te nemen.

Koning Leopold I liet aan de ouderlingen Jacques Engler en Jacques Grellet weten, dat hij in Brussel drie predikanten wenste te handhaven, een hofprediker voor de kapel van het paleis en twee predikanten voor de gemeente, een Duitstalige en een Franstalige. Bovendien drukte de Souverein de wens uit Sigismund Scheler de plaats van de Duitstalige predikant te zien innemen. Maar de kerkenraad was reeds te ver met Chrétien-Henri Vent in onderhandeling, zodat men deze op 9 oktober 1831 in het ambt bevestigde. Leopold I benoemde Sigismund Scheler tot zijn bibliothecaris, toen hij de benoemingen voor het Koninklijk Huis opstelde. Zijn tractement, werd op de civiele lijst geplaatst.

Leopold I behoorde tot de Ernestijnse linie van het Huis van Saksen en stamde af van de hertog Frederik III de Wijze die de hervormer Maarten Luther had beschermd en gesteund. De jonge prins had zijn godsdienstige opvoeding van de hofprediker van Coburg, de Lutherse predikant Carl Theodor Hoftender gehad en had er een hechte trouw aan het protestantse geloof uit overgehouden, ongetwijfeld met een beetje superioriteitsgevoel, maar ook met veel verdraagzaamheid. De koning woonde gemiddeld drie zondagen per maand de kerkdienst, soms in de Museumkerk, maar meestal in zijn eigen kapel. Vanaf december 1831 had Leopold I inderdaad in het paleis van Brussel een kapel voor hem en enkele personen van zijn geloof, die in zijn dienst stonden, laten inrichten. Onder dezen behoorden in de eerste plaats zijn hofprediker, zijn bibliothecaris Sigismund Scheler en diens kinderen, alsook zijn vertrouweling en vriend de arts Christian-Friedrich von Stockmar. Bovendien kon men er opmerken zijn ordonnansofficier baron Carl von Dieskau, de directeur van de koninklijke plantsoenen Ernst Sembach, zes leden van het gezin Greiner en drie van het gezin Hühnlein. Deze kleine gemeente was toevertrouwd aan de zorgen van de aalmoezeniers van de koning, zowel gewone als honoraire. Acht predikanten werden ten dienste van Leopold I aangesteld: vier anglicanen, Evan Jenkins van 1836-1851, daarna William James Drury, die ter zelfder tijd huisonderwijzer van de koninklijke prinses was, beiden van Brussel, en John Jessopp van 1842-1844, vervolgens Robert Boswell Jukes, beiden van Oostende.

Wat de gewone aalmoezeniers aangaat, Sigismund Scheler werd april 1835 opgevolgd door de predikant Chrétien-Henri Vent en na zijn dood in 1853 door diens zoon Ernest-Henri en door dominee Friedrich Wilhelmi Becker, die de delicate opdracht had koning Leopold I op zijn sterfbed bijstand te verlenen. Het sterven van de koning en zijn teraardebestelling in de crypte van de kerk van Laken lokten spanningen uit op religieus gebied. De begrafenisplechtigheden hadden 16 december 1865 plaats in de rouwkapel in het paleis van Brussel, de predikanten omringden de lijkst, terwijl de aalmoezenier Becker de begrafenis-preek uitsprak. Vervolgens werd de stoet gevormd en ging men op weg naar Laken, geleid door de predikanten. Daar had men inderhaast een voorlopige kapel tegenover de katholieke kerk opgebouwd. Deze was gebouwd volgens het plan van de architect De Curte. Na de laatste godsdienstige ceremonie, geleid door Ernest-Henri Vent, werd het lichaam in de kelder

overgebracht, door de grote poort van de kerk, met machtiging van de kardinaal-aartsbisschop van Mechelen Sterckx, op voorwaarde *sine qua non* dat de protestantse geestelijkheid er van afzag het lichaam van zijn koninklijke geloofsge noot er verder te volgen.

Chrétien-Henri Vent was afkomstig van een oude familie uit Schleswijk-Holstein. Hij was de zoon van dominee Hans-Hinrich Vent, die de kerk van Hademarschen van 1778-1814 diende en de broer van Hans Lorentz Andreas, die in dezelfde kerk van 1815-1863 dominee was. Na zijn studies aan de universiteit van Kiel, werd hij predikant in Frankrijk.

Vanaf zijn komst in Brussel hield Chrétien-Henri Vent zich bijzonder bezig met de toestand van de protestantse kerken in de nieuwe Staat en bijgestaan door August Richard, predikant van Luik, ging hij over tot de inzegening van Eduard Friedrich Grüning, kandidaat in de gemeente Sittard in het Hollandse Limburg, toen nog onder de Belgische jurisdictie, 21 april 1832 in de Museumkerk. Maar dit werkte de woede op van het hogere bestuur der protestantse kerken in Limburg.

In 1839 had Chrétien-Henri Vent het genoegen de constitutieve zitting van de Synode van de Bond van protestantse evangelische kerken in het Koninkrijk België te begroeten. Deze zitting had plaats op 22-23 april in de salons van de bankier Christian-Wilhelm Rahlenbeck, Lombardstraat 11. Een half jaar later opnieuw voor hem een heugelijk feit, toen hij 15 september zijn zoon Ernest-Henri tot het predikambt mocht inzegenen en hem als plaatsvervanger, belast met de Franstalige afdeling, aan de kerk mocht verbinden.

Chrétien-Henri Vent voorzitter van de kerkenraad van de Frans-Duitse gemeente sinds 1831, hofprediker van Leopold I sinds 1835, werd in 1841 als de derde president van de synode gekozen en verder jaarlijks herkozen tot zijn ontslag in 1844 om gezondheidsredenen. Bovendien was hij bij koninklijk besluit van 30 maart 1844 benoemd tot 'inspecteur-generaal van de openbare lagere scholen, behorende tot de protestantse eredienst in het Koninkrijk'. Deze scholen waren weliswaar niet talrijk, een tiental in het hele land, maar zij vereisten vele verplaatsingen.

De protestantse school in Brussel had zijn bijzondere belangstelling en zorg. Deze was in 1826 door dominee Jean-Henri Merie d'Aubigné gesticht en in de Goudstraat gevestigd. Zij werd in 1832 naar de Museumstraat overgebracht, waar zij bleef tot 1851 om dan in de Boomstraat ingericht te worden. Tenslotte werd zij in 1853 in de nieuwe lokalen in de Hoogstraat 107 geopend, tot de stad haar in 1880 overnam als gemeenteschool n° 15. De protestantse school werd geleid van 1835- 1854 door de Elzasser G. Acker, die later van 1873-1888 kerkenraadslid werd, vervolgens door A.J. Aebly en tenslotte door Enderlé.

Chrétien-Henri Vent heeft veel tot stand gebracht, hij heeft het Brus selse protestantisme een waardige plaats in de samenleving weten te geven, tot hij in zijn woning te Elsene n juni 1853 overleed.

Volgens besluit van 25 maart 1840 was Ernest-Henri Vent tot tweede predikant van de Frans-Duitse kerk van Brussel benoemd, maar na het aftreden van zijn vader werd hem slechts de zorg voor de Franstalige gemeente opgedragen, want de kerkenraad beriep voor de duitstalige afdeling Friedrich Wilhelm Becker. Deze tweede predikant was 19 januari 1819 geboren op het feodale riddersgoed van Röhrentrup in het prinsdom van Lippe-Detmold. Na zijn theologiestudie aan de universiteit van Bonn, werd hij leraar aan de evangelische meisjesschool in Keulen tot zijn benoeming in Brussel op 13 maart 1844.

Tijdens de ambtsbediening van de beide predikanten Vent en Becker ontwikkelde de Frans-Duitse kerk van Brussel een grote activiteit op maatschappelijk gebied door de stichting van een diaconie, een tehuis voor bejaarden en wezen en een consultatiebureau. In de schoot van

de kerkenraad werden enkele leden meer in het bijzonder belast niet de zorg voor de armen, maar het werd noodzakelijk een organisatie in het leven te roepen, die zich voornamelijk niet werk der liefdadigheid bezig hield. Daarom werd naast de kerkenraad, maar wel in opdracht van deze handelend, een college van diakenen ingericht, samengesteld uit twaalf leden, die uit de drie secties werden gekozen, want intussen was er ook een Vlaamse gemeente gesticht. Een van de eerste taken van de diaconie werd het beheer van de Refuge, in 1847 ingericht in de Paleizenstraat 26, dat in 1862 naar de Blaesstraat werd overgebracht in de ruime gebouwen, die paalden aan de protestantse school in de Hoogstraat. Daar was ook het consultatiebureau gevestigd, waar meer dan twintig jaar lang dokter Adriaan Jan Verstraeten dagelijks zijn patiënten goed verzorgde. Hij was één van de vier artsen voor de armen van 1826-1838 geweest en van 1831 tot zijn dood in 1879 lid van de kerkenraad.

In 1854 had de regering de derde predikantsplaats in Brussel voor de Nederlandstalige gemeente opgericht, die door Henri van Maesdijk werd geleid. De oorsprong van deze derde afdeling is niet zo duidelijk, maar het schijnt zeker te zijn, dat het gaat om wat er van de Augustijnen-kerk was overgebleven na de uittocht veroorzaakt door de gebeurtenissen van 1830. Albert Goedkoop van Gent, de enige Hollandse predikant die op zijn post was gebleven, had sinds 1832 de opdracht de gedetineerden in de gevangnissen van Aalst, Antwerpen, Gent en Vilvoorde te bezoeken. Bij zijn halfmaandelijke bezoeken, stopte hij ook te Brussel, waar hij in de Museumkerk voor zijn geloofsgenoten, die alleen maar Nederlands verstonden, een kerkdienst leidde.

Ondertussen kwamen enkele leden bijeen in het huis van Wilhelm Fritz in de Schipstraat. Bij deze groep hadden zich vroegere volgelingen van de katholiek-apostolische kerk van pastoor Charles Henri Helsen aangesloten. De gemeente was tweetalig Duits-Nederlands en noemde zich in 1839 *Lutheraensche Gemeente* te Brussel, het jaar daarop *Vlaemsche Evangelische Kerk*. Van de andere kant kan men zich afvragen of het hier niet gaat om de Duits Lutherse gemeente waarvoor dominee Sigismund Scheler diensten organiseerde, eerst in de Groenstraat, daarna in de Kaatsbaanstraat en tenslotte in 1838 in de Hertogsstraat. Het volgende jaar werd de gemeente door de predikant Ludwig Paul Wieland Lütkenaller geleid, maar wegens een conflict met dominee Edouard Panchaud, secretaris van de Société Evangélique Beige, verliet hij in oktober 1840 Brussel. Op dat moment deed het comité van de Société Evangélique een beroep op dominee Henri Van Maesdijk. Echter op 1 januari 1841 plaatste men hem in Leuven en de Lutherse gemeente verbrak haar band met de Société Evangélique en zette de diensten bij Wilhelm Fritz voort.

Henri Van Maesdijk was een gewezen katholiek priester, die aan enkele dogma's had getwijfeld en had gevraagd van het priesterschap ontheven te worden. Na zijn studies aan de theologische school van de Oratoire te Genève, was hij naar België teruggekeerd en had zich ter beschikking van de Société Evangélique gesteld. Echter in Leuven maakte hij een zware gewetenscrisis door en nam zijn ontslag. Nadat hij een toevlucht had gevonden bij de predikant van Antwerpen, Sebastian Spoerlein, ontving hij een beroep naar de Nederlandstalige gemeente in Brussel. Gedurende 31 jaar diende hij deze kerk, die haar diensten hield, eerst in de Schipstraat, daarna in de Bruidstraat 39 vanaf 1843, vervolgens in de Kleerkopersstraat van 1850-1857 en eindelijk aan de zoutkaai, wat nu de Sint Kathelijneplein heet.

Vanaf 1847 vroeg Henri Van Maesdijk, die het isolement van zijn gemeente voelde, om opname in de Synode. Dank zij de stichting in 1844 van het Synodale Evangelisatie-Comité kon de Nederlandstalige gemeente een post van dit Comité worden, in afwachting van het traktement voor een derde predikantsplaats voor Brussel ten behoeve van deze gemeente. In

de loop der jaren kwam er een belangrijke wijziging binnen de kerk. In het begin was de meerderheid der leden Duitstalig en wat hun geloof treft behoorden zij tot de Augsburgse Confessie, maar langzamerhand werd de Nederlandse taal steeds belangrijker en ging de Calvinistische invloed zwaarder doorwegen. Na een grondige studie werd de kerkenraad het in 1858 eens over een formule die de Lutherse en Calvinistische richtingen verzoende, zoals vijftig jaar eerder ook de Frans-Duitse kerk had gedaan.

Echter, deze kerk met haar drie afdelingen, dekte niet meer het geheel van het Brussels protestantisme, want behalve de anglicanen werden nog twee Franstalige en een Nederlandstalige gemeenten in de loop van deze dertig jaar gesticht. Inderdaad behaagden de koele en academische preken van Chrétien Vent niet meer aan bepaalde parochianen, die verlangden een evangelische, zalvende, stichtelijke prediking'. Al in 1832 hield een ons niet bekende gelovige iedere maand een zendingssamenkomst. Andere leden voegden zich hij hein, ook enkele vroegere Parochianen van pastoor Helsen. In 1834 beriepen zij de Frans methodistische zending, Philippe Boucher. Deze huurde het vroegere gebouw van de kaatsbaan, Groenstraat 7, nu de Brederodestraat, maar deze vergaderplaats werd ook weer spoedig te klein om de gemeente te herbergen. Daarom vertrok Philippe Boucher, op uitnodiging van Dr. Baird, om een collectereis door de Verenigde Staten te houden en zo een kerk te kunnen bouwen.

Hij vroeg dominee Denis Lourde de Laplace hem gedurende zijn reis, die van oktober 1836 tot april 1837 zou duren, te vervangen. Maar tijdens zijn afwezigheid kwam er een scheuring tussen de leden, die aan het Methodisme trouw bleven en hen die Hervormd wilden blijven. Deze laatste groep vestigde zich onder leiding van Lourde de Laplace in de Kaatsbaanstraat, een straat die tegenwoordig niet meer bestaat, om plaats te maken voor het Muziekconservatorium en de Synagoge.

Na zijn terugkeer liet Philippe Boucher een mooie kerk op de boulevard de l'Observatoire, tegenwoordig boulevard Bisschofsheim bouwen, die 'het punt van vertrek werd in 1838 voor de vernieuwing van de middeleeuwse religieuze kunst, de invoering van de Neo-gothiek in de moderne architectuur,' 25

In 1845 verliet Philippe Boucher Brussel en vroeg hij de Zwitserse predikant Léonard Anet om hem op te volgen, die toen agent van de Société Evangélique in Charleroi was. Deze bleef zijn goede betrekkingen niet de Société voortzetten en door zijn toedoen voegde de kerk van de Observatoire zich in 1854 hij deze kerkgemeenschap met behoud van eigen financiële zelfstandigheid.

De Société Evangélique Belge, die we al meermaals hebben genoemd, was einde februari 1837 gesticht naar het model van de Evangelische Sociëteiten in Groot-Brittannië, in Genève en in Frankrijk. Zij werd geleid door een comité van vijf leden: de predikanten Albert Goedkoop, voorzitter, Denis Lourde de Laplace, secretaris, Sigismund Scheler, Sebastian Spoerlein en William Pascoe Tiddy, agent van het Brits- en Buitenlands Bijbelgenootschap te Brussel. De Société had verschillende preekplaatsen in België geopend, maar in Brussel had zij zich beperkt tot het onderwijs: een kinderbewaarplaats, een jongens- en een meisjesschool werden er ingericht. In 1849 werd de Société in de Belgische Christelijke Zendingkerk omgezet, met een presbyteraal-synodale kerkorde.

Na anderhalfjaar in Brussel gewerkt te hebben, keerde Denis Lourde de Laplace naar Frankrijk terug. Hij had zijn kerk aan de Zwitserse predikant Edouard Panchaud toevertrouwd, die eveneens het secretariaat van de Société op zich nam, waar hij volgens zijn eigen woorden 'een soort episcopaat' uitoefende. Door zijn toedoen kon de gemeente ook een

eigen kerk in de Belliardstraat bouwen, die 21 april 1851 werd ingewijd. Toen de Société Evangelique in een kerkgenootschap omge zet werd, drong de kerkenraad van Charleroi er erg op aan, dat de kerk van de Belliardstraat zich bij deze nieuwe denominatie zou aansluiten. Zij nam dit verzoek, eveneens in 1854, aan en volgens dezelfde voorwaarden als haar zustergemeente van de Observatoire.

Een anti-protestantse polemiek had onder andere tot gevolg dat die beide gemeenten zich verenigden. Begin 1857 hield de Franse Jezuiet Combailot in de Sint-Goedele kathedraal een reeks voordrachten, waarin hij uitvoer tegen het 'protestantse vee'. De predikanten van Brussel lieten in de dagbladen een krachtige protestbrief plaatsen, waarin de jezuiet tot een openbaar debat werd uitgenodigd. Deze verscheen echter niet, maar de voordrachten van de predikanten trokken een groot aantal toehoorders. Dit veroorzaakte een grote opschudding in de stad Brussel en de beide kerkenraden besloten in oktober 1858 hun beide gemeenten samen te voegen. Aan de twee dienstdoende predikanten, Leonard Anet en Edouard Panchaud, werd dominee Eugène Filhol toegevoegd.

In juli 1855 droeg de Belgische Christelijke Zendingskerk aan dominee Antonie Jan van Eelde op een werk onder de Nederlandstalige bevolking van Brussel te beginnen. Enkele maanden later huurde hij een zaal in de Twaalf Apostelenstraat, waar hij weldra een zestigtal bezoekers bijeen bracht, evenals een lagere school niet ongeveer vijftig kinderen. In 1860 moest hij een ruimere zaal in de Blaesstraat 93 huren, terwijl de school haar werk in het oude gebouw voortzette.

De sluiting van de Augustijnenkerk na de Belgische revolutie dwong de anglicanen, die daar bijeen waren gekomen, zich te voegen hij hun geloofsgenoten, die de diensten in de kapel St. George en de Museumkerk volgden. Tien jaar later werd de kapel afgebroken en de gemeente, die door de reverend William Drury tot aan zijn dood in 1878 geleid zou worden, hield haar diensten voortaan in de kerk van de Observatoire. Toen de anglicaanse eredienst in België definitief werd geregeld door het koninklijk besluit van 17 januari 1875, werd William Drury voorzitter van het algemene comité voor de anglicaanse eredienst in België.

De tweede anglicaanse gemeente kwam altijd nog in de Museumkerk bijeen onder leiding van Evan Jenkins. Na zijn dood op 23 september 1849 hield reverend Maxwell Jullius Blacker tot 1856 de diensten, daarna volgde een van de zonen van Evan Jenkins, reverend Charles Edward Jenkins zijn vader op, tot hij in mei 1873 stierf. Vanaf 1860 voegde zijn broer, reverend John Carol Jenkins, zich bij hem; deze leidde de bouw van de Opstandingskerk, Stassartstraat in Elsene. In 1878 volgde hij William Drury op als voorzitter van het centrale comité. Deze functie oefende hij uit tot zijn dood op 26 september 1894.

In 1851 werd een derde anglicaanse gemeente in Brussel gesticht. Zij was het gevolg van het werk van de Colonial and Continental Church Society. Deze was geboren uit de samenstelling van twee anglicaanse verenigingen; de Newfoundland School, in 1823 gesticht, en de Colonial Church Society, in 1835 opgericht. Zij werden in 1851 verenigd onder de naam van Colonial Church and School Society en namen hun definitieve naam in 1861 aan. Vanaf 1841 was zij in België aan het werk en ondersteunde het aalmoezenierschap in Gent, Luik en Mechelen. Deze gemeente, onder leiding van de reverend J.B. Tate kwam in de kerk van de Belliardstraat samen en bracht de anglicanen van de evangelische richting bijeen, terwijl de beide andere gemeenten vooral de hoogkerkelijke gelovigen aantrokken. Aan het einde van het jaar werd reverend J.B. Tate vervangen door G.P. Keogh, die tien jaar in Brussel bleef. In minder dan drie jaar volgden drie predikanten elkaar op: J. Knox, R. j. Rowton en R. Fishbourne. Tenslotte werd in 1865 reverend Christopher Will Moffatt

benoemd, die tot 1878 bleef. Onder zijn bediening moest de gemeente de Belliardstraat verlaten. Zij hield haar diensten verder in een grote zaal van café de l'Horloge aan de Naamse Poort om tenslotte een eigen kerkgebouw te Elsene in de Kapitein Crespelstraat te krijgen.

Zo waren er dus aan het einde van de regering van Leopold I, acht protestantse kerken in Brussel met vijf plaatsen van samenkomst, een Frans-duitse, twee Franstalige, twee Nederlandstalige en drie Engelssprekende kerken. Zes hadden hun bijeenkomsten in de oude stad en twee daarbuiten aan de boulevards.

Maar het gebied verandert van uitzicht: 'Tussen het Brussel ten tijde van Leopold I en dat aan het einde van de regering van Leopold II is er geen enkele vergelijking meer mogelijk. Een hoofdstad was uit een provinciestad opgekomen.' 26

Ook het protestantisme heeft zich uit de ring der boulevards losgemaakt en zich over de voorsteden uitgebreid. Bij het uitbreken van de eerste wereldoorlog waren er dertien kerken in Brussel, vijf in de oude stad en acht in de voorsteden, namelijk een Frans-Duitse, vijf Franstalige, vier Nederlandstalige en drie Engelstalige kerken.

Na de tweede Wereldoorlog telt de agglomeratie van de negentien Brusselse gemeenten, verheven tot de rang van hoofdstad van Europa, vier en veertig plaatsen van eredienst, namelijk vijfentwintig Frans talige, zeven Nederlandstalige en twaalf buitenlandse kerken.

Drie eeuwen van vervolging, worsteling en tegenstand, anderhalve eeuw van vrijheid, dynamisme en geestelijke en sociale vooruitgang, dat maakt bijna een half millennium van protestantse aanwezigheid in Brussel uit.

NOTEN

- 1 P. Fredericq, *Corpus documentorum Ingmisitionis haereticae pravitatis neerlandicae*, t. 4, p. 33, n° 33, Gent-'s Gravenhage, 1900.
- 2 C. Sobry, *Les vingt-deux lettres d'Erasmus écrites a Anderlecht en 1521*, in *Le Folklore Brabançon*, n° 90, p. 516, Brussel, 1936.
- 3 P. Fredericq, *Corpus*, t. 4, p. 177, n° 121.
- 4 *Idem*, p. 205, n° 145.
- 5 *Ibidem*, p. 195, n° 141: 'Mich gedunckt man strewen mir rosen onder'.
- 6 J. Ik Wesen beke, *Ménutires*, met een inleiding en aantekeningen van C. Rahlenbeck, p. 70, Brussel, 1859.
- 7 Geciteerd door A. Lacroix, *Apologie de Guillaume de Nassau*, p. 277, Brussel-Leipzig, 1558.
- 8 Algemeen Rijksarchief, *Verschillende handschriften*, n° 7041A, f° 197, geciteerd door A. Verheyden, *Le martyrologe courtraisien et le martyrologe Bruxellois*, p. 49, Vilvoorde, 1950.
- 9 'Et civium aliquot millia religionem novam non dissimulare profitentur'. - A. Wauters, *Memoires de Viglius et d'Hopperus*, p. 129 n., Brussel, 1858.
- 10 Geciteerd door Ch. Paillard, *fluit meis de la vie d'un peuple*, p. 41, Brussel, 1877.
- 11 Citaat hij Ch. Paillard, *op. cit.*, p. 250-251.
- 12 Schuermans, *La colonne de Culembourg a Bruxelles*, uittreksel VIII het *Bulletin des Commionus royales d'art et d'archéologie*, p. 3-4, Liège, 1869.
- 13 G. De Nassau, *Apologie*, cd. A. Lacroix, p. 119, Brussel-Leipzig, 1858
- 15 J. E. Neve de Mevergnies, *Gand en république*, p. 23, Gent, 1940.
- 16 A. Henne et A. Wauters, *Histoire de la ville de Bruxelles*, t. I, p. 457, Brussel, 1845.
- 17 E. Hubert, *De Charles-Quint a Joseph II*, p. 169 en 174, Brussel, 1882.
- 18 J. De Pottre, *Dagboek 1549-1602*, p. 156, Gent, 1861.
- 19 E. Hubert, *Les Pays-Bas espagnols et la République des Provinces-Unies*, p. 197 en 414, Brussel, 1907.
- 20 E. Hubert, *Notes et documents sur l'Histoire du Protestantisme dans le duché de Luxembourg au XVIII siècle*, p. 12, Brussel, 1920.
- 21 J. Anspach, *Un citoyen de Genève*, p. 57, Brussel, 1925.
- 22 E. Hubert, *Le voyage de l'Empereur Joseph II dans les Pays-Bas*, p. 207, Brussel, 1900.
- 23 Ch. Pergameni, *L'esprit public bruxellois au début du régime français*, p. 145-147, Brussel, 1914, die hem bij de katholieke geestelijkheid plaatst.
- 24 B. Bieler, *Une famille du Refuge*, p. 167, Ckamart, 1930.
- 25 P. Saintenoy, in *Grande Encyclopedie de la Belgique et du Congo*, t. 2, p. 278.
- 26 G. H. Dumont, *La vie quotidienne en Belgique sous le règne de Léopold II (1865-1909)*, p. 4.7, Paris, 1974.

LIJST VAN DE PREDIKANTEN IN BRUSSEL TOT AAN 1865

van der Elst, Nicolas		L	N1	c. 1525-1527
Schol, Isebrand	T	L	N1	c. 1533-1534
Alexandre, Pierre		L	F	c. 1543-1544
Houwaert, Joes	T	C	N1	c. 1549-1552
Verdickt, Gilles	T	C	N1	c. 1558
Saravia, Adrien		C	F	1561-1563
de Nielles, Charles		C	F	1564-1566
du Jon, François, alias Junius		C	F	1566-1567
Rudsemelis, Jean	T	C	N1	c. 1566-1568
Nij (Nicen ou Meen), Corn Nij	T.C			1568
Pluquet, Nicolas	T	C	F	1572
Arondealx, David		C	N1	1578-1585
Platvoet, Pierre, alias Plancius		C	N1	1578-1585
Vredeus, Johannes		C	N1	1579-1580
Trelcat, Luc		C	F	1579-1585
Spiegel, Jan		C	N1	1580-1581
de Dieu, Daniel		C	N1	1581-1585
Oberkamp, Petrus, alias Kaerhemfius		C	N1	1581-1582
Stange, Daniel		L	D-N1	1581-1585
de la Drève, Jacques		C	F	1582-1583
Surbach, Godefridus		C	N1	1583-1585
Blornmaert, Jan, alias Florianus	T	C	N1	1583-1585
Heining, Henri		C	N1	1583-1585
Muykens, Bernard Arnoldi		L	N1	1583-1585
Baselius, Jacobus		C	N1	1584-1585
de la Roze, Pierre		C	N1	c. 1589-1591
Massis, Jacob		C	N1	1657-
Koelman, Jacobus		C	N1	1662
Revius, Tjeerd La		C	N1	-1689
Hooft, Marcus C			N1	1687-1703
Ecoma, Eco	La	C:	N1	1712-1716
Albertus Voget		C	N1	1716-1717
Tenninckhotl, Théodere G.		C	N1	1717-1721
Snit, F.		C	N1	1721-1732
van Druren, P. C			N1	1732-1745
Burger, Harman	La	C	N1	1745

Fournier	La	C	F	1749-1750
Anosi	La	C	F	1750-1758
Dipelius, Johannes		C	Nl	1758-1763
Fehr, Daniel	La	C	F	1763-1771
Alberti	La	C	F	1764-1775
Weissman		C	Nl	1772
Hurter, Jean-Jacques	La	C	F	1773-1794
Anspach, Isaac-Salomon		C	F	1782-1789
Trevor, John		A	En	1786
Langerack, Nicolaus		C	Nl	1787-1793
Stolker, Adrianus		Rm	Nl	1788-1790
Le Sage ten Broeck, Jan Jacob	C		Nl	1791-1795
Reeger, Jean E. Chr.		C	F	1794-1803
Charlier, Jean-Pierre		C	F-D	1804-1822
Stonestreet, George G.	La	A	En	1814-1817
Tunney, Robert W.	La	A	En	1814-1817
Pauw, Hermannus		C	Nl	1816-1830
Rijke, Dirk		C	Nl	1816-1830
de Kerpezdron, Armand		M	F-En	1816-1818
Tracy, Samuel W.		V	En	1817-1818
Hornby, G.		A	En	1817
Prince, Thomas		A	En	1817-1825
Holworthy		A	En	1818-1830
Merle d'Aubigné, Jean-Henri	C		F-D	1822-1831
Master, S.		A	En	1824
Jenkins, Evan		A	En	1825-1849
Drury, William J.		A	En	1829-1878
Siveright, Charles		C	En	1830
Scheler, Sigismund		L	D	1831-1838
Vent, Chrétien-Henri		C	F-D	1831-1844
Goedkoop, Albert		C	Nl	1832-1838
Boucher, Philippe		Nl	F	1834-1843
Lourde de la Place, Denis		C	F	1837-1839
Lükemüller, Ludwig P. W.		L	D	1839-1840
Panchaud, Edouard		C	F	1839-1862
Vent, Ernest-Henri		C	F	1839-1867
Van Maesdijk, Henri		C	Nl	1840-1873
Anet, Léonard		C	F	1843-1860
Becker, Friedrich-Wilhelm		C	D	1844-1868
Blacker, Maxwell-Jullius		A	En	1849-1856
Tate J.B.		A	En	1851
Keogh, G.P.		A	En	1855-1873
Van Eelde, Antonio Jan		C	Nl	1856-1873
Jenkins, Charles Edward		A	En	1851-1862
Filhol, Eugène		C	F	1857-1870
Jenkins, John Carol		A	En	1860-1894
Knox, J.		A	En	1862

Rowton, R.J.	A	En	1862-1864
de Faye, Clement	C	F	1863-1876
Fishbourne, E.	A	En	1864-1865
Moffatt, Christopher Wil	A	En	1865-1878

Overgenomen uit:

HISTORIE DER MARTELAREN

om de getuigenis der evangelische waarheid, hun bloed gestort hebben, van Christus onze
Zaligmaker af tot het jaar 1655.

Door ADRIANUS HAEMSTEDIUS Predikant te ANTWERPEN

**Hendrik Voes en Johannes van Essen, twee Augustijner monniken, te
Brussel verbrand**

JAAR 1523.

Te Antwerpen, in Brabant, was een Augustijner klooster, waar de monniken uit de geschriften en boeken van Luther de kennis der waarheid hadden verkregen, en die aan het volk onderwezen. Om die reden werden zij gevangen genomen en naar Vilvoorde gebracht, waar de Leuvense hoogleraars zich benaastigden en beijverden, om deze monniken van de belijdenis van het evangelie af te trekken, ja, dreigden zelfs hen te doden en te verbranden, wanneer zij de waarheid niet verloochenden en herriepen, die zij eens beleden en geopenbaard hadden.

Door hun tirannische bedreigingen brachten zij het zover, dat zij allen afvielen, uitgezonderd drie, die volstandig aan hun belijdenis bleven vasthouden. Deze werden door Hoogstrate en sommige andere kettermeesters, die terecht meesters en hoofden in de ketterij en dwalingen genoemd mogen worden, ondervraagd, en wel vooreerst, wat zij geloofden. Zij antwoordden daarop, dat zij de twaalf artikelen des christelijken geloofs aannamen en vasthielden, en ook alles wat in de Evangelische en Bijbelse Schriften is vervat; dat zij ook aan een christelijke kerk geloofden, maar niet, zoals de kettermeesters dit deden.

Ten andere vroegen zij, of zij ook geloofden aan de instelling der kerkvergaderingen en aan de kerkvaders. Zij antwoordden, dat zij de artikelen geloofden, in zoverre die met de goddelijke Schriften overeenkwamen, en er niet tegen waren.

Ten derde vroegen zij, of zij ook geloofden, dat zij zich aan dodelijke of verdoemelijke zonden schuldig maakten, die de instellingen van de pausen der kerkvaders overtraden. Zij antwoordden, dat zij geloofden, dat de geboden van God zalig maakten en verdoemden, en niet de menselijke instellingen.

Nadat de kettermeesters niet nalieten, dan eens met zachtheid, dan weer met hardheid, de goede christenen tot herroeping van hun gevoelens te bewegen, maar tevens zagen, dat zij niet vorderden, besloten zij ten laatste zulke hardnekkige kettters, zoals zij hen noemden, aan de wereldlijken rechter over te leveren, zoals Christus aan Pilatus en de heidenen werd overgeleverd, om hen te doden.

Vervolgens werden zij van Vilvoorde naar Brussel overgebracht, en daar met alle voorzorg in de gevangenis bewaard. Niet lang daarna kwamen ook te Brussel de drogredenaars van Leuven, namelijk, Hoogstrate, Egmont, Godtschalck, Lathomus, Ruardus en Paseba, een karmelieter van Mechelen.

Op de 1e juli liep het volk in grote scharen naar de markt; maar er waren weinig vreemdelingen, aangezien alles in het geheim had plaats gehad. Daar verschenen de drie bedelmonnikenorden, met kruisen en vaandels, zoals hun gewoonte is, wanneer zij in statelijke optocht en pracht zich vertonen willen. Toen nu de leraars der Goddelijke Schrift en

de abten, die de bisschoppen vertegenwoordigden, met hun waardigheidsteken en gewone staven, zich in orde op het schavot hadden geplaatst, werd de jongste van de drie, een jong, maar geleerd en welsprekend man, over de markt gebracht en binnen geleid. Enige ogenblikken later voerde men hem, met misklederen aan, op het schavot. Midden op het schavot stond een tafel, versierd en bedekt als een altaar. Voor deze tafel knielde hij neer, met het aangezicht naar het volk gekeerd, en niemand bespeurde enige tekenen van vrees of schrik aan hem. Achter hem stond de opziener van de grauwe monniken, die begon te prediken, terwijl daartegenover een bisschop geplaatst was, die met een geopend boek de plechtigheden begon uit te voeren. Terwijl dit alles plaats had, van elf tot twaalf uur, en de een predikte en de ander hem ontkleedde, bleef de jongeling in alles dezelfde, zodat zijn aangezichtskleur zelfs niet veranderde. Zijn wezenstrekken waren zedig en vol uitdrukking, waaruit men gemakkelijk afleiden kon, dat hij niet alleen de dood verachtte, maar ook, dat hij een zeer bescheiden en zachtmoedig man was. Zijn gelaat en houding deden vermoeden, dat hij zich met bidden en de overdenking der hemelse dingen op heerlijke wijze bezig hield. Toen men hem had ontwijd, werd hij weer binnen gebracht.

Kort daarna kwamen de andere twee voor, die ouder waren dan de bovenbedoelde, want beiden hadden een baard, terwijl de andere jongeling geheel glad en baardeloos was. Uit het voorkomen van deze beide mannen kon men gemakkelijk hun volharding en vrijmoedigheid bespeuren. Zij werden ook ontwijd en van hun priesterschap of monnikendom beroofd, en gingen van het schavot naar binnen, waar zij veroordeeld en gevonnist werden.

Hoewel het recht en billijk en vooral te Brussel de gewoonte was, dat het vonnis van ieder veroordeelde, voor zij stierven, in het openbaar moest worden voorgelezen, werd dit echter in deze zaak, uit schaamte over de grote onrechtvaardigheid, nagelaten.

Om hen te troosten vervoegde zich Hoogstrate, de leraar van Leuven, hij hen, en zei, dat hij, wanneer zij nog wilden herroepen, de macht had om hen los te laten.

Een hunner antwoordde daarop: "Dit zijn de woorden aan Pilatus: Gij zoudt geen macht hebben tegen mij, indien het u niet van boven gegeven ware."

Enige tijd daarna bracht men alleen de twee, namelijk, die er eerst uitkwam en een van die laatste, voor, terwijl zij naar het vuur werden geleid, dat men tot dit einde op de markt gereed maakte.

Toen men hen daarheen voerde, en zij hun klederen uittrokken, vloeiden hun monden over van heerlijke taal, waaruit ieder duidelijk kon bemerken, dat zij vrome en godvruchtige mannen waren, die zich hartelijk verblijdden, ontbonden te zullen worden en hij de Heere Jezus Christus te zijn. Hij herhaling betuigden zij, dat zij als christenen stierven, dat zij geloofden aan een heilige algemene christelijke kerk, en zeiden ook, dat nu de dag aanbrak, waarnaar zij lang begeerd hadden.

Toen zij tot op het hemd ontkleed waren, moesten zij geruime tijd aldus blijven staan, totdat zij, terwijl men hen bond, van zelf naar de paal grepen, waaraan zij verbrand moesten worden. Langzaam ontbrandde het vuur; en al zagen zij de rook opstijgen, die de vlam spoedig volgen moest, zo werden zij nochtans niet kleinmoedig, maar waren, gelijk men uit hun gelaat en ogen kon bemerken, hoe langer zo meer getroost, standvastig en moedig. Een zonderlinge blijdschap bespeurde men aan hen, zodat velen meenden, dat zij lachten.

Onder andere beleden zij de artikelen des christelijken geloofs, en zongen het *Te Deum Laudamus*, de een het ene vers, de ander het volgende. Toen een hunner zag, dat men het vuur onder zijn voeten aanstak, zei hij, *dat hij dacht, dat men er rozen onder strooide*. In de vlammen riepen zij herhaalde malen Jezus aan, maar werden eindelijk door de gloed van het vuur verstikt, en offerden aan de Heere hun ziel op.

Dit geschiedde op de 11e juli in het jaar 1523, zij waren de eerste, die om de gevoelens van

Luther werden gedood.

De derde van deze mannen werd niet voorgebracht, en waarom zulks niet geschiedde, is onbekend. Sommigen zeggen, dat hij zijn gevoelen herriep, doch dit is niet zeer gelofelijk, want dan zou dit ongetwijfeld in het openbaar voor het volk hebben plaats gehad. Anderen menen, dat hij in het geheim werd gedood.

Velen van deze monniken namen de vlucht, terwijl het klooster verwoesten vernietigd werd. Door de standvastigheid van deze monniken werd, tegen de bedoeling van velen, de genoemde leer in de stad Brussel derwijze voortgeplant, dat zij daar voortdurend beleden werd. Het hoofd of de prior van het bedoelde klooster (waarschijnlijk Hendrik van Zutphen), predikte nog vele jaren daarna de Evangelische leer in het openbaar, en bekeerde tot haar een grote menigte van Nederlanders, zoals ook een monnik, die uit dat klooster was gevlucht, door zijn predikatiën en standvastige raad vele mensen in de genoemde leer versterkte.

Joost Jusburgh

JAAR 1541.

Toen de vijanden der waarheid Joost Jusburgh te Leuven lieten zoeken doch hem niet vonden, vernamen zij, dat hij naar een abdij twee mijlen van die stad gegaan was, om daar de klederen van de monniken te herstellen, daar hij een kleermaker van beroep was. Zij baden de landvoogd van Brabant, om hem gevangen te nemen, die hem dan ook, terwijl hij aan zijn werk was, door enige schutters in de abdij liet vatten en gevangen nemen. Toen hij hem bezocht, vond hij het Nieuwe Testament en enige predikatiën van Luther bij hem, over welke buit zij zich verblijdden, en hem gebonden naar Brussel overbrachten. De volgende dag kwamen er twee raadsheren tot hem, die hem vroegen, wat hij van de Leuvense artikelen dacht, te weten van de pauselijke macht, van het vagevuur, van de offerande der mis, van de aflaten, van de sacramenten en andere artikelen. Hij antwoordde daarop kort, dat hij geloofde, dat de gerechtigheid, de heiligheid en de verlossing van het menselijke geslacht de mensen uit loutere barmhartigheid geschonken worden. Toen zij hem vroegen, waarom hij zulke boeken bij zich droeg, aangezien het hem niet betaamde dergelijke boeken te lezen, antwoordde hij, dat het hem wel betaamde te lezen, wat tot zijn zaligheid nodig was; dat de zaligheid, die in het Nieuwe Testament vervat is, hem niet minder aanging dan grote heren of groten vorsten. Doch zij zeiden: "Het zijn ketterse boeken." Hij antwoordde: "Ik beschouw ze voor goede en heilzame boeken."

Op zeer scherpe wijze vorderden zij van hem, dat hij zijn geloofsgenoten, die met dezelfde ketterij besmet waren, zou aanwijzen. Hij antwoordde echter, dat hij geen ketter was, daar hij niets anders geloofde dan de leer van de Zoon van God, en dat hij niemand voor kettters hield, dan die de zuivere leer vervolgen. Op het woord vervolgen, ofschoon hij niemand noemde, werden zij zeer beroerd, en bedreigden hem, dat zij hem zo zouden mishandelen, als zij nog niemand gedaan hadden, ja, dat zij hem met gloeiende tang het een lid na het andere van het lichaam zouden scheuren, indien hij zijn geloofsgenoten niet bekend maakte. Daarop zei hij, dat de landvoogd in het klooster een aantal monniken rondom hem had gevonden, met wie hij gesproken had. Wilden zij die gevangen nemen, dat moesten zij naar hun goeddunken handelen.

Toen de commissarissen zagen, dat zij niets van hem vernemen konden, lieten zij hem weer naar de gevangenis brengen, en gedurende negen weken op een hoge afgesloten kamerplaatsen, zodat niemand met hem spreken kon. Daarna bracht men hem naar Leuven, om zijn geloofsgenoten daar aan te wijzen, doch tevergeefs, want hij had bij zichzelf besloten,

zich liever in stukken te laten scheuren, dan zijn lieve vrienden en medebroeders in gevaar te brengen.

Te Brussel andermaal in de gevangenis gebracht, liet de landvoogd hem voor het gerecht stellen. In die vergadering stonden de beide bovengenoemde raadsheren op, die zijn vrijmoedige belijdenis gehoord hadden, lazen die in het openbaar voor, en vroegen hem, of dit zijn belijdenis niet was.

Hij antwoordde daarop: Ofschoon gij de getuigenissen, waarmee ik mijn belijdenis bevestigd heb, er hebt uitgelaten, erken ik deze enkele artikelen, en ben bereid die op grond van het goddelijke Woord te bevestigen."

Toen zeiden zij: "Aangezien gij deze artikelen voor de belijdenis van uw geloof erkent, verlangen wij, dat gij die herroept, want zij zijn ketters en tegen onze heilige moeder de roomse kerk. Maar, indien gij daarbij volhardt zal men u levend verbranden, en anderen tot een afschrikkend voorbeeld op een ongehoorde wijze pijnigen."

Joost antwoordde: "Ik zou met mijn weten niet graag een slecht gevoelen aanhangen, maar heb ik, op menselijke wijze, ergens in gedwaald, dan verlang ik, dat men mij op grond der Heilige Schrift terecht brengt."

Zij zeiden: "Veel redetwisten baat hier niet, men wil, dat gij uw schandelijke gevoelens zult herroepen."

Joost antwoordde: "Ik zie niets kwaads in mijn artikelen, en daarom kan ik ook niets herroepen, of ik zou tegelijk de eeuwige waarheid Gods moeten verloochenen. Dat ben ik nimmer voornemens te doen."

Zij zeiden echter: Opdat gij u niet te beklagen zoudt hebben, dat men u zou hebben overhaast, zal men u tot morgen tijd geven om u te bedenken." Aldus lieten zij hem ditmaal weer naar de gevangenis brengen.

De volgende dag op Vrijdag de 5e januari, kwamen de dienaren der stad in de gevangenis, en brachten Joost weer voor het gerecht. Toen hij voor de rechters stond, vroegen zij hem: "Zijt gij in deze nacht van gevoelen veranderd, en wilt gij herroepen? Indien gij u niet haast en herroept, moet gij sterven."

Joost antwoordde daarop: "Ik ben bereid uit de Heilige Schrift van u te leren, en ben ook bereid mijn artikelen met de Heilige Schrift te verdedigen. Wilt gij mij niet onderwijzen noch aanhoren, maar met mij tegen recht en met geweld handelen, bedenkt, dat gij Gode daarvan rekenschap geven moet. Wat mij aangaat, ik zal met Gods hulp de eeuwige waarheid Gods voor de mensen niet verloochenen."

Doch de rechter antwoordde: "Men behoeft hier niet te redetwisten, maar, wanneer gij u voor zulk een goede redetwister houdt, dan zullen wij na etenstijd twee of drie geleerden zenden; met hun kunt gij dan zolang redetwisten, totdat gij moe wordt."

Intussen veroordeelden zij hem, dat hij als een ketter tot as zou verbrand worden. Toen Joost dit vonnis vernam, viel hij op de knieën, en dankte God allereerst en ook daarna de rechters, dat zij hem door dit vonnis van alle jammeren van het vergankelijke leven wilden verlossen.

Des namiddags kwamen tot hem twee geestelijken, van wie de één een predikmonnik en doctor der Heilige Schrift, een rechte huichelaar, en de ander een bedelmonnik was. Men liet deze beiden in een kamer met Joost alleen gaan, opdat zij hem de gehele dag met hun vragen zouden kwellen.

In de eerste plaats zeiden zij, dat zij door de raadsheren waren gezonden om hem te troosten, en de zaligheid zijner ziel hem op het hart te drukken, aangezien hij geen hoop kon voeden om het tijdelijke leven te behouden; daarom baden zij hem, dat hij zijn ziel niet tegelijk met het lichaam in gevaar zou brengen. Joost verzocht hun daarentegen, dat zij maar weer naar huis zouden gaan, en zich over hem niet moesten bekommeren, en hem geen verdriet zouden

aandoen. Of, indien zij toch iets voor hem doen wilden, dat zij de rechter zouden verzoeken, dat hij onthoofd mocht worden; wanneer zij dit voor hem konden gedaan krijgen, dan was alles goed, en zij konden weer naar hun klooster terugkeren.

De monniken beloofden, dat zij hun best wilden doen, om dit, indien het mogelijk ware, voor hem te verwerven. Zij bleven niet lang uit, kwamen terstond terug, en bleven bijna voortdurend in de gevangenis bij hem.

Na het uitspreken van het vonnis zat Joost nog drie dagen gevangen, en zij wilden hem niet ter dood brengen voor de volgende Maandag, op hoop, dat hij intussen zou herroepen. Des Zondags in de vroege, toen de monniken zagen, dat Joost geenszins wilde herroepen, gaven zij hem te kennen, dat er hoop bestond, dat hij met het zwaard zou worden gedood; doch de monniken zeiden hem niet, dat de koningin toegestaan had hem met het zwaard te doden, maar gaven alleen voor, dat dit wellicht zou mogen plaats hebben, teneinde zij hem des te beter zonden kunnen dwingen, en van hem verkrijgen, wat zij begeerden. Zij hielden daarom sterk bij hem aan, dat hij zou biechten opdat het volk weten zou, dat hij als een vroom christen gestorven was. Doch Joost wilde er niet naar horen, en zei, dat hij aan God zijn zonden gebiecht had, vertrouwend, dat hem door Jezus Christus zijn zonden vergeven waren, en dat hij het lichaam en bloed van Jezus Christus reeds sedert lang door het geloof in de geest ontvangen had, enz.

Onder hen, die tot Joost kwamen, om hem van de waarheid tot de afgoderij te doen afvallen, was ook de pastoor van de kapel, door wiens tussenkomst hij in de gevangenis was geworpen. In de nacht voor de morgen, dat hij zou worden ter dood gebracht, gaf men de anderen gevangen christenen vrijheid, om Joost eens te mogen aanspreken en afscheid van hem te nemen. Hij werd zwak, en had grote dorst. Men bracht hem wijn; maar hij dronk weinig, en klaagde zeer over de dorst.

Toen hij in de gevangenis een groot aantal mensen rondom zich vergaderd zag, deelde hij in een voortreffelijke rede mee, hoe gewillig hij zich de Heere opofferde, en wekte de omstanders op tot gelijke standvastigheid. Met vele troostrijke spreuken uit de heilige Schrift sterkten de omstanders, onder wie zich ook Gillis Tieleman bevond, hem andermaal, en baden met gebogen knieën voor hem tot God.

Toen zij de gehele nacht bij Joost hadden vertoefd, en zagen, dat de dienaars niet langer wilden wachten, namen zij afscheid van Joost, wensten hem goede nacht en bovenal de troost des Heilige Geestes, tot aan zijn einde. Aldus keerde ieder naar zijn plaats terug.

Des morgens vroeg kwamen de schutters en de beul, ook de rechter, die hem veroordeeld had, en verzocht hem om vergeving. Joost antwoordde: "Wat mij aangaat, wil ik u van harte vergeven; maar zie toe, dat gij het in het gericht van God verantwoorden kunt."

Nadat alles, wat tot de terechtstelling behoorde, gereed gemaakt was, werd Joost naar de markt gebracht, en hem daar het hoofd afgeslagen. Vele goede lieden werden daarover zeer bedroefd, omdat zij zagen, dat men iemand om het leven gebracht had, die nergens over had gesproken dan over God en het Evangelie. Dit geschiedde in het jaar onzes Heeren 1544.

Gillis Tieleman

JAAR 1544.

Gillis Tieleman, woonachtig te Brussel, in Brabant, was een Godvruchtig, eenvoudig man, die veel voor de armen over had, zodat hij dikwijls 's nachts werkte, en op de dag de zieken en behoeftigen hielp. Deze man had door Gods genade zijn verkeerde neigingen dermate overwonnen, dat hij omtrent niemand onderscheid maakte, welke mening men ook toegedaan

was, of tot welke sekte men ook behoorde. Voor ieder was hij dienstaardig en behulpzaam, en allen bewees hij eerbied.

Omstreeks het jaar 1540 was er een dame, die haar testament gemaakt had, waarin zij een groot deel van haar bezittingen aan de priesters en monniken had vermaakt, opdat zij voor haar zouden bidden. Gillis bezocht haar, bracht haar op zachte wijze onder het oog, dat zij daaraan niet goed deed, en zei: 'O dame, gij weet toch wel, dat het onmogelijk is met uw voet de zee te bedekken, alzo is het u ook onmogelijk de buik te kunnen vullen van deze priesters en monniken.' Toen de dame dus door Gillis vermaand en terecht gewezen was, herriep zij haar testament, en vermaakte aan de armen het geld, dat zij vroeger de priesters en kloosterlingen beschikt had. De gemeentegelovelingen van de kapel hoorde, dat alzo de buit aan zijn handen ontnomen was, en in aanmerking nemende, dat Gillis overal zieken ging bezoeken, en dat, waar hij kwam, de dienst der priesters niet meer werd begeerd, klaagde hij hem aan, en liet hem als ketter gevangen nemen. Terwijl hij gevangen zat, en men in tangen tijd nog geen aanklacht tegen hem ingebracht, noch een vonnis over hem geveld had, stond hij in de gevangenis de gevangenen ten dienste, en was de gevangenenbewaarder behulpzaam, en wel zo getrouw, dat hij hem zelfs toeliet op de straat te gaan, om water, hout en andere dingen te halen.

Eindelijk benijdden de vijanden hem dit, en beschuldigden hem nog heviger van ketterij. Toen men Gillis dienaangaande ondervroeg, beledigde hij zeer onversaagd de Evangelische waarheid, en verwierp het roomse bijgeloof en de afgoderij. Daarna werd hij op de pijnbank gelegd, om van hem te vernemen, wie zijn gevoelens waren toegedaan, doch hij wilde niemand verklappen. Onder de aangedane martelingen viel hij in een erge flauwte, zodat men meende, dat hij onder de handen van de scherprechter sterven zou. Hij lag zo lang in flauwte, dat zij hem bij het vuur moesten brengen, en warm drinken geven, opdat hij weer zou bijkomen. Toen zei Gilles: 'O goede God! Gij bestuurt ook, dat mijn vijanden mijn dienaars moeten zijn, om mij te genezen.'

Daarna bedreigden zij hem, dat hij om zijn hardnekkige ketterij zou verbrand worden, en dat hij schande zou ondergaan voor het oog van alle mensen. Doch Gilles zweeg op alles, wat zij zeiden. Hij antwoordde "Ja," en zei dat een christen niet anders had te verwachten, aangezien Christus Zijn navolgers niet anders beloofd had.

Zo werd hij dan veroordeeld, om in het openbaar te worden verbrand, welke dood hij standvastig om de naam van Jezus Christus onderging, in het jaar onzes Heeren 1544. De medelijdende mensen bedreven over Gillis grote rouw, beklagden hem zeer na zijn dood, en ieder gaf een goede getuigenis van zijn onberispelijk leven voor de mensen.

Cornelis de Meen

JAAR 1568.

Nadat de Baanderheeren van Batenburg op de 1e Juni 1568 te Brussel met het zwaard waren omgebracht, werd de volgende dag, op de 2de van die maand, onder anderen mede te Brussel, op de Paardenmarkt of Sabel, op dezelfde wijze omgebracht Cornelis de Meen (volgens anderen heette hij Nieren; Nij), bedienaar van het Goddelijke Woord.

Nadat de hertog van Alva door zware vonnissen over onderscheiden voornamen heren en anderen van mindere staat en het verbannen van velen wegens de hervormden godsdienst, zijn vijandschap getoond had, liet hij een bevelschrift afkondigen, dat, zo wie enige bezittingen van de oproerlingen, geuzen, vijanden en gevluchten wisten aan te wijzen, dat de overheid of schatbewaarders moesten te kennen geven, op bedreiging, dat men de waarde daarvan op

hem, die dit wist, en niet had te kennen gegeven, zou verhalen. Om dit doel te beter te bereiken, werd de aanbrengrer een derde gedeelte geschonken, terwijl zij, die de waarde van de verzwegen bezittingen niet konden betalen, lichamelijk straf zouden ontvangen, volgens het goeddunken van de rechter.

Jan le Grain

JAAR 1568.

Op woensdag de 27e April, in het jaar 1568, werd Jan le Grain, te Arras geboren, te Antwerpen door de beambte van het hof gevangen genomen en naar zijn huis geleid. In tegenwoordigheid van de graaf van Ladron, die in die tijd met zijn afdeling Duitsers te Antwerpen in bezetting lag, werd hij op de pijnbank gelegd.

Deze gevangene bezat nog in zich de wortel van het ware onderwijs en de zuivere leer van het Evangelie, die hij in de gemeente te Genève geleerd had, en was ook in de Nederlanden reeds sedert vele jaren beroemd onder de voornaamste gelovigen van de kerk. De reden, waarom zij hem zo pijnigden was vooral, omdat hij te Antwerpen zijn best had gedaan huisvesting te verlenen aan hen, die van alle kanten naar Antwerpen gevlucht waren. Vooral wilde men van hem te weten komen de handelwijze van zekere man, Jan de Beaussart genaamd, die in die tijd te Brussel gevangen zat en wel, zoals men zei, omdat hij te Antwerpen in het geheim volk had willen werven ten dienste van de prins van Oranje. En, toen Jan le Grain aangaande Beaussart op de pijnbank ondervraagd werd, bekende hij, dat hij hem eens in zijn huis had zien komen en naar zekere man horen vragen, met wie hij iets te doen had.

Toen Le Grain in het huis van de beambte gevangen zat, mocht niemand met hem spreken dan een jong meisje, door hetwelk hij nu en dan op kleine stukjes papier, op verschillende tijden, aan zijn vrouw en aan zijn zwager schreef, zoals hier volgt:

Een briefje aan zijn vrouw.

"Nadat ik aangaande Jan Beaussart ondervraagd was betreffende zaken, die niet de moeite waard zijn te worden geschreven, bedreigden zij mij, omdat ik de prediking en het avondmaal had bijgewoond, van welke beide zaken zij vooral een afkeer hebben. De Heere zij geloofd, ik heb niemand genoemd, en hoop, dat niemand door mijn toedoen zwaarigheid zal ondervinden. De Geest Gods trooste mij door Zijn genade."

Een ander briefje aan zijn vrouw.

"Lieve vrouw, ik meld u door deze, dat wij hier iedere dag een commissaris van Brussel te wachten hebben, Jan del Rigo genaamd, door wie wij het een of ander horen zullen, zoals de beambte ons zegt. God verlene ons, wat ons zalig is, terwijl wij Hem vurig moeten bidden. Groet mijn zwager vooral en ook allen, die de Heere vrezten."

Op de 18e Juni schreef hij het volgende aan zijn vrouw en zwager in zijn dagboekje.

"Naar men ons gezegd heeft, zullen wij deze dag naar Brussel worden overgebracht, en ik maak mij gereed om de wil van God af te wachten, aan Wie ik u aanbeveel en aan Zijn heilig Evangelie. Ik bid u, bewaart de vrede en de eensgezindheid onder elkaar, onderzoekt dagelijks de Schrift, en vergeet niet aan ieder van mijn kinderen een bijbel te geven, die ik hun schenk als mijn testament. Lieve vrouw, ik bid u voort te gaan uw kinderen in de vrees Gods op te voeden, en wees steeds tevreden met wat Hij u verleent. Eindelijk, wees gegroet, mijn beminde vrouw, als ik u soms niet meer zien zal."

Nadat hij deze laatste brief aan zijn vrouw had toegezonden, werd hij per schip naar Brussel overgebracht en wel met nog zes andere gevangenen, in de morgen van de 19e Juni.

Te Brussel aangekomen, werden zij op Couwenbergh gebracht, en door vele Spaanse soldaten bewaard, zodat niemand hen kon spreken.

Voor hen allen, die men leden van de bloedraad noemde, werd hij de 28e Juni met het zwaard gedood. Het vonnis werd uitgevoerd des avonds, omstreeks zeven uur, door een beschonken beul, die wel drie of vier malen slaan moest voor hij de hals kon doorhouwen. Eindelijk zaagde hij die door, waardoor de martelaar pijn leed, maar toch de naam des Heeren tot zijn laatste ademtocht op vurige wijze aanriep.

Johannes Florianus

Jaar 1585

In het jaar 1585 werd om de belijdenis der Goddelijke waarheid ter dood gebracht Johannes Florianus, in leven bedienaar van het heilige Evangelie, laatst te Brussel, in welke stad hij benevens *twalf* andere predikanten, het Evangelie in het openbaar verkondigde, totdat de stad zich, door hongersnood gedreven, aan de prins van Parma moest overgeven. Daarbij was onder andere tot voorwaarde gesteld, dat de bedienaren des goddelijke Woords en het krijgsvolk, daar in garnizoen, mochten vertrekken, en onder zeker geleide zonden worden overgebracht naar Bergen op Zoom.

Toen zij op de 8e Maart 1585 uit Brussel vertrokken, kwamen zij omstreeks de middag van de volgende dag te Lier. Vergezeld van een zijner zonen ging Johannes Florianus met een troep soldaten buiten de stad om. Toen zij op enige afstand van de stad waren gekomen, stonden daar twee vijanden te paard, die, aan hun kleding te zien, kapiteins of andere bevelhebbers schenen te zijn, en onze soldaten lieten voorbij gaan. Toen ook Johannes Florianus wilde voorbij gaan, spraken zij hem aan, en vroegen hem, wie hij was en of hij een burger was van Brussel. Hij antwoordde, dat hij een der predikanten van Brussel was. Zij vroegen hem naar zijn verlofbrief. En, toen hij zei, dat bij de overgave van de stad de voorwaarde was gemaakt, dat predikanten onder de soldaten zonder vrijbrief mochten uittrekken, greep een hunner hem van achteren in de hals en zei: "Geef u gevangen, als gij een predikant bent moet gij met ons mee gaan."

De predikant gedroeg zich zeer geduldig daaronder, doch verzocht hun hem niet zo bij de hals vast te houden, daar hij met hen wilde gaan, waar zij wilden. Zij plaatsten hem bij zich te paard, en reden met hem terug naar Lier, terwijl zij zijn zoon, die omtrent twaalf of dertien jaren oud was, en die hij bij zich had, wegjoegen, die zijn moeder deze droevige tijding met de grootste verbaasdheid terstond overbracht. Daar zij bij dit bericht zeer bedroefd en verlegen was, raadpleegde zij met de andere bedienaren des goddelijken Woords, die ook uit Brussel gekomen waren, en men bepaalde zo spoedig mogelijk te vernemen waar men haar man gebracht had. Op bevel van de heer van der Tempele, die Gouverneur te Brussel geweest was, werd er ook een bode uitgezonden, die vernam, dat Johannes Florianus omtrent twee uren te Lier vertoefd had, en daarna overgebracht was naar een van de naastbij gelegen dorpen, waar men de bode wist te zegen, dat er een bejaard man door geleid was, maar men wist niet waarheen. Met deze berichten kwam de bode ditmaal terug. Later vernam de vrouw van genoemde predikant, die te Bergen op Zoom was, dat haar man gebracht was naar zeker vlek bij Antwerpen, Leveren genaamd, waar toen de prins van Parma met zijn leger in bezetting lag, en dat hij daar in de gevangenis was opgesloten. Op bevel van de eerbare raadsleden van Bergen zond zij er verscheidene boden heen met brieven, waarin zij verzocht,

dat haar man ongedeerd mocht terugkomen, doch tevergeefs.

Toen Johannes Florianus in de kerker zat, werd hij dagelijks door de priesters zeer gekweld, die hem bedreigden, dat, indien hij zijn godsdienst niet wilde laten varen, hij moest sterven, terwijl zij er bijvoegden. dat, wanneer hij zijn godsdienst vaarwel zei en de roomsen aannam, hij zijn leven zou behouden, en dat hem daarenboven een goed onderhoud zou gegeven worden. Ook beval de prins van Parma zijn luitenant, de vicomte De Gant, met hem te spreken. Toen deze tot hem kwam, zei hij, dat het wegens zijn hoge jaren hoog tijd was zich te bekeren. Johannes Florianus antwoordde hierop, dat hij zich geen dwaalleer bewust was, maar zich veel meer ten enenmale verzekerd hield, dat hij niet anders dan de zuivere waarheid in oprechtheid bad gepredikt. Nadat hij op velerlei wijze zeer was bedreigd, verklaarde hij vrijmoedig, dat hij van harte bereid was bij zijn geloof te leven en te sterven.

Toen de vijanden der waarheid zagen, dat zij noch door bedreigingen noch door schone beloften hem van zijn gevoelens konden afbrengen, verzwaarden zij zijn gevangenschap, en wierpen hem in een gat, waar hij enige dagen zeer veel ongemak uitstond, waardoor zij nog eens beproefden hem van gevoelen te doen veranderen. Doch, toen zij zagen, dat zij ook daarmee niets vorderden. zelfs nadat hij omtrent vier weken in de gevangenis had vertoefd, zei eindelijk de prins van Parma tegen de vicomte De Gant: "Laat de ketter in een zak stoppen en hem verdrinken."

Hierop werd Johannes Florianus in de avond van dezelfde dag aangezegd om zich te bedenken of hij van zijn ketterse gevoelens afstand wilde doen, onder bedreiging, dat, zo hij het niet deed, hij de volgende dag zou sterven. Enige tijd daarna kwam ook de vicomte De Gant tot hem in de gevangenis, en nadat deze vele scheldwoorden tegen de hervormden godsdienst had uitgebraakt, zei hij, dat hij zich verheugde zo lang te hebben geleefd om zulk een verdorven ketter ter dood te mogen helpen veroordelen.

Johannes Florianus zei daarop: "Gijlieden verdoemt mij als een ketter; maar God, Die een rechtvaardig Rechter is, zal daarover te Zijner tijd oordelen."

In de vroege morgen van de volgende dag werd hij door enige soldaten stilzwijgend uit de gevangenis geleid. Dit zagen de inwoners van die plaats; en, daar zij wisten dat er een predikant gevangen zat, vroegen zij aan de soldaten, waar zij met de oude man heen wilden. Men maakte hun wijs, dat men hem een eind weegs uitgeleide deed, en hij werd dan ook een half uur gaans buiten het dorp gebracht. Terwijl hij tussen de soldaten naar de plaats gevoerd werd, waar men hem zou ter dood brengen, zond hij gedurig een gebed tot God op, en voegde ook anderen zulke vermaningen toe, dat enigen van hen, die hem geleidden, tot tranen toe bewogen werden, en onder elkaar begonnen te mompelen waarom men zulk een man doodde. Op de bestemde plaats gekomen, was daar een zeer onreine put, waar hen door een van de oversten gezegd werd: "Zie hier de plaats, waal, gij sterven zult." Johannes Florianus haalde de woorden aan van Jezus Christus: "die zijn ziel vindt, zal dezelve verliezen, en die zijn ziel zal verloren hebben om mijnentwil, zal dezelve vinden."

Toen hij bij de put neerknielde om zijn ziel in de handen des Heeren, door het gebed aan te bevelen, werd hem een zak over het hoofd gesmeten, en, nadat die was toegebonden, werd hij in de put geworpen, waar nauwelijks zoveel water in was, dat hij daarin bedekt kon liggen. Toen zij zagen, dat hij zich nog lang bewoog, doorstaken zij hem eindelijk met een spies, en aldus ontsliep hij in de Heere.

Nadat deze getrouwe dienaar van Christus aldus door zijn dood der waarheid getuigenis had gegeven, liet men zijn bedroefde weduwe, die nog acht kinderen van hem in leven had, door een bode weten, dat haar man in het leger van de prins van Parma voor Antwerpen aan de pest zijn eigen dood was gestorven; doch later vernam zij van geloofwaardige getuigen het

tegendeel. Eerst uit de mond van mr. Hendrik Hennincy, bedenaar van het goddelijke Woord, vroeger te Brussel doch later te **Middelburg**, in Zeeland, die van alles wat hier boven is meegedeeld, zeker was onderricht door lieden, die op die tijd in het leger van de prins van Parma waren, vernam zij, hoe haar man omwille van het evangelie was gedood, en aldus de kroon der vrome getuigen van Christus had ontvangen.

Later hoorde zij het ook van zeker edelman uit Vlaanderen, alsook van enige aanzienlijke kooplieden, die verklaarden, dat zij Johannes Florianus hadden zien ombrengen, alsook, dat zij hem nog in de zak, voor hij in de put geworpen werd, hadden horen spreken en betuigen, dat het om de goddelijke waarheid was, waarom hij leed.

Zij voegden er nog bij, dat de vicomte de Gant, van wie boven gesproken is, nog op die dag, als door de rechtvaardige wraak, die de almachtige God over hem had beschikt, wegens zijn goddeloze taal, is gestorven. Hij was namelijk te paard aan de brug over de Schelde gekomen, en werd daar, met nog enige anderen, eensklaps in de lucht gesmeten, toen de brandschepen aankwamen, die de lieden van Antwerpen hadden afgezonden, om genoemde brug te vernielen.

Aldus eindigde Johannes Florianus, bedenaar van het Goddelijke Woord, die uit Brussel kwam, door de valse daad van de prins van Parma, zijn leven in de ouderdom van drieënzestig jaren. Hij was te Antwerpen geboren, en verliet in het jaar 1560 zijn vaderstad, en wel wegens de vervolging van de antichrist, daar hij enige stichtelijke boeken uit het Latijn en Frans in onze Nederlandse taal had overgebracht, die dienden tot onderwijs en troost voor allen, die de zaligheid van hart liefhebben, en tot weerlegging van de dwalingen en bijgelovigheden van het pausdom, welk werk te verrichten in die tijden zeer gevaarlijk was.

Anneken Uit den Hove

JAAR, 1597.

Toen het in het openbaar verbranden en doden wegens de godsdienst enige tijd in Brabant was gestaakt, dat misschien plaats had uit vrees voor het volk of uit enige ongerustheid wegens het plegen van een zo kwade daad, gaven de vijanden der waarheid zich eindelijk weer aan het volbrengen van een zeer moorddadige zaak over. Op de 19e juli 1597 namelijk, vergrepen zij zich aan een vrouw, Anneken uit de Hove genaamd, die dienstbaar was bij twee gezusters, dochters van zekere Kampart, van Antwerpen, die geruime tijd, wegens de hervormden godsdienst, te Brussel gevangen hadden gezeten, doch door het betalen van enig losgeld, raad en hulp van vrienden, weer waren ontslagen. Dit viel echter deze Anneken haar dienstbode niet ten deel, daar zij standvastig bleef in het geloof, en eindelijk door de Jezuïeten, na vele ondervragingen, als een ketterin werd beschuldigd, en door de bloedige bevelschriften veroordeeld om levend te worden beoraven.

Dit geschiedde ook, niettegenstaande zij zeer nederig, op de knieën, zo de Jezuïeten als de overheid bad, haar geweten toch niet te willen dwingen, en haar een mindere dan de doodstraf op te leggen. En, ofschoon zij daarin enige zwakheid aan de dag legde, wegens haar vrees voor zulk een verschrikkelijke moorddadige dood, bleef zij nochtans standvastig. Toen de Jezuïeten namelijk haar vele listige strikken spanden, waardoor zij dachten haar van het ware geloof in Christus af te trekken, wat zij tot in het laatste ogenblik van haar leven volhield, betuigde zij niets anders te kunnen geloven, dan wat God in Zijn Woord bevolen had, en zoals in de twaalf artikelen des christelijken geloofs vervat was. Zij stelde dit alles tegenover de pauselijke mis, het vagevuur, de aanroeping van de heiligen, de aflaat van zonden en voorts tegenover alles, wat men haar van de bedriegerij des pausen wilde wijsmaken.

De Jezuiten streden hevig daartegen, en vermaanden haar, afstand van haar geloof te doen, en bedreigden haar, dat, indien zij dit niet wilde, zij dan niet alleen te rekenen had om levend begraven te worden, maar ook op een eeuwige verdoemenis, en een eeuwige begrafenis der ziel in de eeuwige helse gloed. Hierop verklaarde Anneken, dat zij de Heere bij herhaling om de verlichting des Heilige Geestes had gebeden, opdat zij, zo zij in enig opzicht op een dwaalweg was, terecht mocht komen en dat zij zich ten gevolge van haar gebed, en nu bij haar eenvoudige kennis, zeer gesterkt en getroost bevond, om de moorddadige dood te ondergaan, waarmee zij haar bedreigden, zonder te vrezen dat haar ziel in de helse gloed zou begraven worden, zoals zij haar zochten wijs te maken.

Toen zij zagen, dat zij niets op haar winnen konden, en zij hoe langer hoe standvastiger werd, gingen zij met de uitvoering van het vonnis voort, leidden haar terstond tussen twee Jezuiten, die door enige Minderbroeders gevolgd werden, naar de plaats Varen Heyvelt genaamd, tussen Brussel en Leuven. De Jezuiten, die nevens haar liepen, zeiden tot haar, dat zij het aas des duivels en eeuwig verdoemd was, zo zij zich niet bekeerde. Zij gaf hun echter geen gehoor, daar zij van haar geloof verzekerd was, en zei, *dat zij evenals Stefanus de hemel geopend zag, waarin de Engelen haar brengen zouden, en voor het geweld des duivels beschermen.*

Op de plaats gekomen, maakte men een kuil in de grond, waarin de buil haar leidde, en haar met aarde begon te bedekken van de voeten naar het hoofd, waarbij de Jezuiten bij herhaling vroegen, of zij haar geloof niet wilde laten varen. Toen de aarde haar mond zou bedekken, vroegen zij het haar andermaal; maar als uit de mond van Christus antwoordde zij hun, *dat al wie zijn leven op aarde zocht te behouden, dat namaals zou verliezen.*

Daarna bedekte de beul haar de mond en het hoofd, zodat haar gehele lichaam bedolven was. Daarna sprong de beul met kracht op het begraven lichaam, ten gevolge waarvan zij erbarmelijk onder de aarde zuchtte, en de geest gaf. Aldus eindigde deze vrome dochter, als een getrouwe getuige van Jezus Christus, haar leven, en bevestigde de leer van het Evangelie met een moorddadige dood.

Naar men meent, was zij verraden door een pastoor van de Sabelkerk te Brussel. Toen de vijanden der waarheid nadachten over de moorddadige dood, trachtten zij deze vrome getuige van Jezus Christus enige zaken aan te wrijven, teneinde daardoor de moord enigermate te vergoelijken. Doch, gesteld eens, dat er iets van deze beschuldigingen waar was, zo kon daardoor toch deze moorddadige moord niet worden verschoond. Het doodsvonniss kon onder geen voorwendsel over haar worden uitgesproken; maar de uitkomst daarvan en de daad zelf, die door vele lieden niet zonder grote droefheid werd aanschouwd, heeft genoeg bewezen, wat haar doodsvonniss was.